

1417

M. T. R. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 600

Title: *Bhaskya*

2/2/2

600

600

मिश्र (?)

Incomplete

: Bhāṣya (?)

: Title

:

: Author

:

: Editor

:

: Year, Vols.

:

: Publisher

600:

:

: Remarks

सिद्धिः॥ यदि वा भावो सतिरुदासीनानामप्रयत्नमनानामप्यभिलक्षितार्थसिद्धिरभावस्य सकलभवादि॥० ना
 भावउपलब्धेः॥ सोऽयं तिक्रमेनेनिराकृते योगाचारो विज्ञानार्थो बोद्धः प्रत्यवहतिष्ठते शमथाविपश्यतायुगन
 द्वाही मार्गो योग इति योगलक्षणं समर्थेति समाधिक्यते विपश्यता सम्यग्दर्शनलक्षणाः यथा युगनद्वौ वली
 वर्गो वहतस्तथा योगमार्गः सम्यग्दर्शनवादीस योगस्तेनाचरतीति योगाचार उच्यते किंपुनः सम्यग्दर्शनं स
 वं वा ह्यर्थबुद्ध्या विज्ञानं सर्वक्षणिकं सर्वनिरात्मकमिति कथंपुनर्विज्ञानता च प्रतिज्ञायते साकारं प्रत्ययं च
 विज्ञानं नीलं पीतमिति हि साकारं विज्ञानमेव प्रकाशते प्रत्यक्षं च तदप्रदीपवत् प्रकाशकत्वादप्रत्यक्षा
 यस्यापलंभस्तस्य स्वपरोक्षयोर्विज्ञानयोरविशेषप्रसंगोऽस्ति च विशेषः स्वात्मनेन विज्ञानेन प्रवृत्तिलक्ष
 णो व्यवहारं पुरुषो निर्वर्तयति तथा चोक्तं विभिन्नक्षणा अप्रत्यक्षोपलंभस्य नाथं दृष्टिः प्रसिद्धिर्निर्वा
 भागोऽपि दुष्टाभाविपर्यासितदर्शनैः॥ याथायाह कसंविन्निभेदवानिबलक्ष्य इति तत्र याथाकारः पुन
 येयाह काकारः प्रमाणं स्वसंविन्निः कलमिति त्रयमेकस्मिन् विज्ञानेऽवकल्यते तस्मान्नास्ति वाच्यार्थः
 इत्यस्य सहापलंभवति यमान्नेदो निरुक्तद्वितीयो र्यदेव नीलज्ञानं देव नीलज्ञानं देव नीलमुपलभ्यते तस्मा
 दनयोरभेद इति न शब्दार्थभेदो जायते प्रत्ययत्वा स्वमप्रत्ययवदवदा मोनवाद्यस्याभावः कस्मानुपल
 ब्धेः सहिवाद्यदेशसंबंधः प्रत्यक्षमुपलभ्यते पावकः पर्वतः पृथिवी सलिलमित्याकारवान्निराकारं च
 विज्ञानं मंतर्देशो हंकारसमाकृतं विज्ञानमात्मा परोक्षमत्यक्षते तयोर्ज्ञानलेखयोर्भिन्नदेशयोरनु

भ. हि.

भूयमानयोः कथमेवेकत्वमाश्रीयते क्षीरोदकयास्तु परस्परसंस्पर्शात् स्यादेकत्वमिति मानः प्रत्यक्षयद्वयविजा
नस्यास्माकमप्यभाष्टमेव न पुनः पूर्वमेव विज्ञानं प्रत्यक्षमनुभूयते ग्राह्याकारोच्छेकारपूर्वमन्तरेण ग्रा
ह्याकारपरः सूरमेवाह संवेदयितरपराक्षाभवति यदसंवेदनं पदसंवेदनमिति हि वधाकारपूर्वकमेव संवेद
नं निर्दिष्यते यदुक्तं स हो पलं भनियमादित न दनिरुपिताभिधानं सहत्वं नो मेकदेशवति त्वमेककाक
वति त्वं वादयो भिन्नयोः पदार्थयोस्तनश्च भिन्नो पलं भनियमादित हेत्वर्थः अत्रेद इति च प्रतिज्ञासोप
प्रतिज्ञाहेत्वो विरोधः प्रतिज्ञायां सत्यां हेतुर्वाध्यते नस्मिन् प्रतिज्ञावाध्यत इति न च दृष्टां तोस्ति याह्य
ग्राहकयोर्भेद एवेष्टोमीमांसकैः वेधम्या च न स्वप्नादिवत् ॥ यदुक्तं स्वप्नवादिनित्योच्यते स्वप्नमग
हृष्णादिवत् भवितुं जायत्यज्ञानाहंति वेधम्यान्त ग्राहिनश्चाकारणदोषो गृह्यते प्रबुद्धस्वप्नवाध्यते
न च प्रत्यायत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदस्य मिथ्यात्वं यदि च प्रत्ययत्वं मिथ्यात्वं तत्र मिथ्येतः स्वप्नज्ञान
स्य मिथ्यात्वं न सिद्धं प्रबोधप्रत्ययस्य बाधस्यापि मिथ्यात्वात् न दृष्टां ताभावाः तस्मात् जाग्रदवस्थास्य
मिथ्यात्वं मानेन साधयित मशक्यं प्रत्यक्षा नुभववर्धय स्यात् येन बौद्धमता वः संविनोभयावादि
न स्तेष्वनेन न्यायेन स्वप्नकारणे वनिरस्तावेदित्याः यदि वा ह्येयो नानिप्रेतः स्यात् किमर्थमिदं

पतेन सूत्रकारोयमन्यसेन्यस्मिन् स्यापि निवस्तुं तरे सति विज्ञानमात्रं न दृष्टे सति पुनरात्मतत्वे पुद्गरात्मतत्वे
पंचापलाप इति कोयं न्यायो यदन्यस्मिन् प्रतिपत्ते न्यत्रे व्यतर्कित प्रत्युत ब्रह्मकाप्यत्वात् पृथिव्यादीनां त
थात्वमेव युक्तं यस्तु प्रत्यक्षादीनां स्वतो मिथ्यात्वं नास्ति परतस्तु मिथ्यात्वमिति किं विशेष्योच्यते न नु स
वं च स्वप्नादावपि परत एव मिथ्यात्वं गम्यते न स्वतो न हिरजत ज्ञानेन द्रुत मिथ्यात्वं गृह्यते तत्र चागमस्या
बाधकस्य निरस्यक्षादीनां सर्वदा मिथ्यात्वं भवस्यात् न कदाचित् तथाल्पमिति प्रथमपादे प्रत्यक्षादिप्राप्ता
रायनि रूपणं बोदना प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं यत्तदुदके विशाणी स्यादुपवर्षा चार्थस्य शास्त्रसंप्रदायप्रवर्तक
स्यानुवैचित्र्यकृतमेव च ज्ञानवैचित्र्यं न स्वतो निराकारत्वात् नानुवासानानिबन्धनं रस्यादिसाक्षा
निराकरोति नभावो नुपलब्धेः ॥ वासनानां नभावो लुपलब्धदृष्टादिज्ञानानलब्धेः प्रमाणभावादि
त्यर्थोयत् किलालयाविज्ञानमहं प्रत्ययारब्धं तद्वदृष्टाज्ञाने वासनाः आधायंते ताभ्यश्च दृष्टादिज्ञा
नानीति परस्परहेतुमद्भावेन विज्ञानवासनाचक्रं प्रवर्तत इति तदुक्तं विज्ञानतन्धमाववादिनः
कुतोऽपि निरिक्ता वासनास्तदभ्युपगमे विज्ञानवाद्वा निराकृत्य ज्ञानस्य चक्षुषिकत्वात् आधारत्वं
नोपपद्यते किंचानुभवजनितः संस्कारः स्मृतिहेतुर्वा सतोच्यते न पुनस्तया कारवैचित्र्यैतस्याः
सामर्थ्यकमपि तु शास्त्रं सर्वथा विचार्यते नथासिकता कुलवदवदीप्यते इत्येतत्तुमुपेक्षणीयं

भ० इ०

अथसौगतमनंदर्शनं विज्ञानवादिनिराकरणेन न्ययवादीनिरस्तोवेदिन्यस्तस्मिन् स्थिते तत्त्वदृते ॥०
नेकस्मिन्संभवाद इदानीमाहृतंमनंपरीक्ष्यते सप्तचैवापदार्थाः शास्त्रसंग्रहभूताः जीवाजीवाश्च
वसंवरनिर्जरबंधमोक्षादिति तेषामपरः प्रपंचः पंचास्तिकाशेनामजीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायोध
मास्तिकायः अधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायनाश्चेति इमंचसमभर्गः नयं नामन्यायं सर्वं वावतार
यंति स्यादस्ति स्यान्नास्ति वचनास्ति वा स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति वा वक्तव्यः स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः स्या
दस्ति वचनास्ति वा वक्तव्यश्चेति तत्र जीवा जीवो प्राप्तिश्च वाचा वयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियवृत्तिराश्रय
उच्यते अन्येत्वाहंतायाचक्ष्यते कर्तारमभिव्यास्य वयनुगृह्णीति आश्रवं कर्मोच्यते इति संबधः
निर्जरस्तपः पूर्वसंचितं कर्मपे निर्जरयतीति अश्नावे मोक्षरासनतिष्ठति भोजनतत्तशिलारो
हणकेशोलुंचनादिउक्षणं अष्टविधो बन्धो दर्शनाचरणीयं ज्ञानावरणीयं मोहनीयं मत्तरायमि
ति चत्वार्येता निघातिकर्मा रायुच्यते वेदनीयं नाभिकं गोत्रिकर्म थुक्कामिति चत्वार्येता निघातिकर्माणि
बंधनिवृत्तौ नित्यसिद्धाहं दनुग्रहान्मोक्षो भवतीति नास्तिकाय इति परिमाणबोधिर्धायते अधर्मा
स्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयोऽधर्मास्तिकायः रिथति हेतुरक्तानां आकाशास्तिकायो द्विधाभिद्यते

लोकाकाशो लोकाकाशश्चैकः पयुपरिस्थितानां लोका नामंतर्वती लोकास्तेषामपरिमोक्षस्थानमा लो
काकाशश्चैकाशस्तेषामुपरिमोक्षस्थानमा लोकाकासु परतोपचलो कानसंति जीवास्तु वेधाभिद्येन
वधात्मानो मुक्ता मानो नित्यसिद्धाश्चेति ये मुक्ता मानस्ते सर्वज्ञानिरतिशयसुरवासा सत इति तत्रेद
मुच्यते नेकस्मिन् धर्मराय संमुवात् कथमेकोभावोस्ति वनास्ति च स्यात् यदा स्तीत्यवधार्यते तदा
नास्ति ति नावधार्यते विरोधात् ननु पदरूपेण घटो नास्ति त्वेन रूपेणा स्तानि को विरोधः उच्यते
स्वरूपेति सप्तमगीनयस्य विशेषात् स्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्यपि तत्रानध्यवसानमेव स्यात्
किंच ये सप्तपदार्थास्ते तेथवात्पञ्चावाननु सर्वमनेकातिकमित्त्वधारणमप्यनेकातिकमेव स्या
त् अवधारणं स्यान्नास्ति वावधारणमिति न क्वचिन्निश्चयस्या मोक्षोस्ति नास्तीत्यवधारणद्वय
वृत्तिरवस्यात् तत्रैवं शास्त्रं प्रणयनु मत्ततत्पस्तीर्यकरः स्यात् एवं चालोको रूपे एवं चालो नोपि
यादिष्टशरीरपरिमाणत्वं तदपि पक्षस्या सत्त्वेनेत्येकास्म्य अपरिपूर्णत्वं तत्रशरीरे कदेश जीव
इत्येकदेशो जीव इत्यः स्यात् किंच मनुष्यशरीरपरिमाणो जीवः केन वि कर्मविधा केन वि
पीलिकाशरीरं प्रविशन्न समीयेत् न च पर्यायादुप्यविरोधो विकारादिभ्यः मनुष्यशरीरपरिमा
णस्य जीवस्य हस्तिशरीरादावका स्यं परिहर्तुं शक्यं कथमनंतवयव आसाहस्तिशरीरे तेषा

भ. द्वि०

मवयवानामुपचयोर्मकरादीरेपंचयदुःखेवंपणायादिविरोधश्चेत्तत्। न विकारमूर्तत्वाददोषप्र
संगत्तु यदि सावयवो जीवः स्यादेहवादिनाशोऽस्यान्मूर्तत्वाच्च न चोपचयो शक्यो कल्पयितु
प्रमाणाभावात्। येषु पणस्तपगतोऽवन्तेषां पुनराप्रसंवेधानिरूपयितुं शक्यत इत्यसंगतमाह
तंसं। अन्यथारिथितश्चाभयनियत्वादविशेषः। चरमेदेहगतस्य परिमाणं स्यादस्तिरिष्यते
दिगंबरोर्मिने देहे मुक्तः सर्वगतो देहोतरावहेदाभावात् तन्नित्यं परिमाणं ततश्चाद्यनध्ययोर
प्यवस्थो नित्यत्वं स्यादतो विशेषः सर्वदा राड्यो सर्वगतो वा नदीरपरिमाणमनवस्थितमात्र
यितुं शक्यमेवं चापेक्षयोपचयप्रतिज्ञा हानिरनोदिगंबरोर्मिनां तस्वंगततयाप्यसंनमनादर
णीयइति यत्पुरसां संज्ञा स्यात्॥ अधुना निमित्तकारणमाश्वरोनिराक्रियते। तत्र माहेश्वरोऽश्व
वारः पाशुपतोऽश्वोऽकापालिकाः कारुकसिद्धांतनश्चानि पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पंचाध्या
यिशास्त्रं च चतुष्पादाया व्याख्यायने कारणं कांशं योगविधिर्दुःस्वात इति कारणमाश्व
रः काप्यश्वोऽयं प्रधानं महादिबकाययोगोऽप्योद्धारमभिधायात्। कृदिनिकुर्यात् धारणासिद्धेव मुक्तो वि
धिः पदार्थसिद्धयवण स्नानादिगृहयोवसानोदुःस्वान्नो मोक्षइति पाशुपतवैशेषिकेनैवाधिककापालि

कानाविशिष्टाः मुक्त्यवस्थायां पापाण कल्पा आत्मानो भवंतीति सांख्येयवयोश्च विशिष्टा आत्मानश्चेत्यस्य
भावास्ति हंतीति तत्रेदमुच्यते पशुपतिश्चरस्य कल्पना अनुपपन्नं असामञ्जस्यत्वं विनिर्दिष्टमात्रं संस्पृष्टे
स्यनेष्टं प्रसंगात् मध्यमात्तमनीचं जगद्विष्वं प्रवर्तयतो ननु च प्राणिकर्मा येन तदा नवद्यंनेत्युच्यते
नतत्र प्रमाणास्ति तदपेक्षया कुर्यात्तितं निरपेक्षो वा स्वातंत्र्य इति किंचिदप्रमाणं कर्तव्यं। अधिष्टाना
नुपयन्ते। एतन्वासाष्टाकरणवचैर्लभोगादिभ्यः। यथा सेंद्रियमाममधितिष्ठति तथेश्वर इति चे
त्तेतदेवं मुक्तमात्मनो धिष्टात्। एवं विषयभोगार्थत्वात् स्वकर्माजित्तद्वा रं जगादिमत्वाच्चैत्यादिग्रह
णमाश्वरस्य नु सर्वविपरीतं। अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा। राशद्वौ विकल्पार्थः। किंप्रधानपुरुषाणामिय
तानेन परिच्छिद्यते किं वानेति। यदि परिच्छिद्यते तेषां संतवत्वं यत्पराच्छिन्नं घटादि तदंतवत् इष्टं अथ
न परिच्छिद्यते तस्येश्वरस्यासर्वज्ञता अनुमानप्रधानस्येतत् रूषणमागमवादिननु ब्रह्मोपादान
कारणनिमित्तं च सर्वशक्ति तदंगास्तु जीवा अनंता इति निरवद्यं। उक्तसंभवात्। इदानीं पंचरात्र
सिद्धांतः परीक्ष्यते ननु चेपमनुपपन्ना किं ताश्रुतिविरोधाभावात् कथं वा सुदेवोपादानकारणं
चेति ते मन्यन्ते किं वा योगश्चेत्तत्प्रादुपायस्ततोपादिश्याते। अधिगमनोपादाने ह्यस्वाध्याययो

भ. दि०

मेगवंतं वा सुदेवमारुध्य तमेधवप्रतिपद्यत इति न देहसर्वश्रुतिप्रसिद्धमेव तस्मान्नात्रिकाणां यंप्रस्था
मा अभिधीयते यद्वदेवार्चनध्यानसमाधिपुण्यं कर्मज्ञानं चोपदिष्यते तत्सर्वप्रमाणीक्रियते अर्वा
तरं तु तं चोतरे विरुद्धं किंचिल्लक्ष्यते नन्तरस्य ते तच्च वा सुदेवः पराप्रकृतिः परमात्मा ततः संकर्षणो नाम
जीवो जायते संकर्षणात्पुनः सज्यमनो जायते ततो निरुद्धो न माहंकारो जायते इति भागवताम
न्यंते तत्रेदमुच्यते वासुदेवात्परमात्मनो जीवस्यालस्य संभवात् कथमसंभवो नित्यत्वादिदोष
प्रसंगात् स्वर्गनरकापवर्गभागिनो भावाद्देहप्रामाण्यं नुप्येत लोकव्यवहारश्च न सिध्यति नस्मा
दनपपन्नेयं कल्पना ॥ न च कर्तुः करुणा इत्यनुपपन्नवार्तुः संकर्षणादिवाहंतः करुणोपपन्नसंज्ञं म
नो जायते न हि देवदत्ताय पुरुषमुद्यते विज्ञानादिभाववानदप्रतिषेधः पराभिप्रायविकल्पाधोवाशहः
सर्व एते आत्मानो भगवन्ते वासुदेवो रजःवनिरधिष्ठानानिरधिष्ठाया विज्ञानेश्वर्यशक्तिवर्त्तावीयते
जाभिरीत्यदिगुणैरंतरित्यता इति तत्रोत्तरं वज्ञानादिभावेपितदप्रतिषेधउत्पत्य संभवदोषस्याप्रति
षेधः स्यात् एवमसौ दितः ॥० विप्रतिषेधाद्यप्रद्युम्नारव्यमनो हंकारश्चानिरुद्ध इति करणत्वं महंकार
त्वं चाभिधाप सर्व एते आत्मन इति आत्मन इति आत्मत्वप्राप्तज्ञानं विप्रतिषेधं श्रुतिविप्रतिषेधश्च

ना. ७४

चतुषु प्रयोद्धारमलद्वेदं शास्त्रशास्त्राः राजत्यकारेति ॥०॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ न वियदिश्रुते ॥ याद
विप्रतिषेधात् ॥ परदर्शनानामुपेक्षा सा तुल्यो वैदिकस्यापि दर्शनस्य अत्रापि श्रुतीनां विप्रतिषेधदर्शनादिति
तत्परिहरिदोरणमाहात्म्यानामिन्द्रियाणां मुख्यप्राणस्य च जीवपरिकरवद्वा नो समस्तभेदव्यवहरहेतुनामधु
ना सतत्वं विक्षेपते वियदाकाशं नो सत्येति कस्मादश्रवणात् सदेवसोम्यदमय आसीदिति मुक्तस्य त्रया
णां ते जीवन्तानां सृष्टिकृत्तानां काशस्येति अस्तितु त्रिशष्टः पक्षांतरपरिग्रहे अस्युत्पत्तिश्रुति एकाशस्य
ते न्निरीयके तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतव्यवकम्बिदाह उत्पत्यनुत्तिश्रुत्योरवसति विरो
धः तत्रावश्यमेकाशुत्तिर्गोणा कल्पनीयाभयोः प्रामाण्यनुत्पत्त्यादित ॥ गोराय संभवात् अवपूर्वपक्षवादिवेश
षिकं मतसनुत्पत्त्याकाशोत्पत्तिवादिना श्रुतिर्गोणिति प्राप्तजानीते कस्मादसंभवात् समानजातीयैरेकैर्दे
वैः परमाणसंज्ञैरेकं द्रव्यमारभ्यते भूत्यादिनवनिरवपवस्याकाशस्यानेकद्रव्यमारभकमवयवभूतसंभवता
ति शब्दाच्च इतश्च वा युष्मांतरिदं वैतदस्मत्तमिति ॥ सामर्थ्यादजत्वं ॥ स्याच्चैकस्या ब्रह्मशब्दवत् च शब्दः संभा
वनायां एकस्यापि संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमुत्तरत्र मुख्यत्वे स्याद्यथा ब्रह्मशब्दस्य तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व
तपो ब्रह्मेति तपसि गौणः परमात्मनि मुख्य इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ प्रातः शाहानिरव्यतिरेकाद्देव्यः यनाश्रुतं
श्रुतं भवत्समतं मविज्ञातं विज्ञातमित्यस्याः प्रतिज्ञाया एव महानिरपारित्यागः स्यादव्यतिरेकादाकाशस्य विज्ञे

भ० द्वि०

येन ब्रह्मणा शब्देभ्यश्च समस्तस्य वस्तुनो व्यतिरेकः ॥ संदेव सोम्य दमय आसीदेकमेवाद्वितीयमेतदात्ममिदं सर्वमिदं तत्प्रप
ठकपरिस्मात्तः ॥ यावद्विकारं तु विभागोलाकवत् ॥ उत्तमसंभवशकानिदृश्यस्तु शब्दः संभवभूतैरेव च न च सक्तु दुश्च
गेगोणत्वमुच्यते संभवो दृष्टान्तत्वात् चारणमदादुपपद्यते ॥ न च निरवयवस्योत्पत्तिर्न संभवति ॥ बुद्धिकर्मवदुपपत्तेः प्र
त्यनुमाने च क्रियते यावत् किंचिद्विकारजातं दृश्यते ॥ घटशरावादिनां वद्विभागवत्त्वोक्तं लक्ष्यते विभागः पृथक्त्वतदने
नानुमानमुपन्यस्तं आकाशं कार्यमचेतनत्वे सति विभक्तत्वात् ॥ पृथिव्या वदिवदिति सा विशेषणोद्भवकृपादायते ॥ अ
न्यथा आत्मनोपि कार्यत्वं प्रसज्यते ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ एतेन विद्यदुत्पत्तिन्यायेन मातरिश्वा वायुव्याख्याते
वदिनव्यः सैषा अस्तनमिता देवतापद्मापरित्यक्त्या नित्यबुद्धिः कस्यचित्तनिवृत्त्यर्थमतिदेशसूत्रमादित्याक्षना
मस्तमयोपेक्षया वा यो विशेषकथनमेतदनस्तमितेति ॥ असंभवस्तु सतोऽपपत्तेः ॥ शब्दस्य शादीनां गुणानां उपाधि
तानां दिक्कालसंख्यापरिमाणानां चोत्पत्त्यप्रवणान्ति यत्प्रमाणानि प्राप्ति उच्यते ॥ असंभवस्तु निष्पत्तिशकं निवृत्त्यर्थस्तु श
ब्दः सतो विद्यमानस्य गुणस्य धन्यस्य वा नित्यत्वा संभवः कस्मादद्वितीयस्य नुपपत्तेः न च गुणादीनां पृथगुत्पत्ति
र्वक्तव्या द्येव ॥ यो बोधति सिद्धे ददनन्यत्वा ध्यापवो जानाति यवगुरणानामपि जन्मे कं भवति काले प्यादित्या
दीनां गतिविशेषास्तमयोदयलक्षितो भागो दिगुच्यते ॥ येषु नः सतो ब्रह्मणः उत्पत्तिमाशंक्यं निराकरणार्थं
सूत्रं वर्णयन्ति तेषां निरर्थकं सूत्रमाशंकाहेत्वभावात् कारणं करणाधिपाधियो न चास्य कश्चिज्जानितान चाधि
य इति संवर्णनीतिह वचनमदृष्टापूर्वपक्षः क्वचि क्रियते अनवस्थानात् ॥ ते जोतस्तथा भाह ॥ ते जोतो मातरि

ना.

श्वनो जायतेः कुतस्तथा काशात्मा तरिश्वा तथा वायोरस्मिरिति ननु तत्ते जोस्त जेतति सतो जन्म भ्रूयते न वा येनो र्याव
रोधस्तत्तेन विकारात्मना स्थित्वा ब्रह्मेव स्त जतितदनन्यत्वा द्विकाराणां आपः ॥ अतस्तथा ह्यो हेतु नुवर्तते अतस्त
न स ज आये जायते अनेन रायद्वयंतरिता अपो मा भ्रं निति सूत्रप्रणयं ॥ नात्र मन्दविषयो न्योयोप्यस्ति ॥ पृथिव्य
धिकारस्त्यशब्दोत्तरभ्यः ॥ ता अन्नमस्तुतेत्यर्थं श्रीहियवादि स्यात् वाक्यशेषात्तमस्मात्पृथक् च वर्णनित्तदेव भ
यिष्ठमंतं भवतीति प्राप्ता उच्यते ॥ पृथिव्येवान्तराद्वा व्याकस्मादधिकारामहाभ्रजस्तृष्ट्वाधिकारात् तथा रूपान्तर
कृष्णास्ततदनास्येति तथा शब्दान्तरात् शुसन्नरादिभ्यः पृथिवीतनद्यमुत्पारस आसीत् नमहं न सा पृथिव्यभवा
दिति च कार्योपेक्षा स वाक्यशेषद्वयविरोधः ॥ तदभिध्यानादेव धातुर्लिंगात्सः ॥ विद्यदादीनोत्पत्तिं प्राणां स्वकार्यो
प्यादकत्वमुरव्यर्थत्वादिति प्राप्तिभिधीयते ॥ स एव परमेश्वरः तेन तेनोकाशादिरूपेणास्थित्वानंतविकारं स्त जनी
त्यवगन्त्यं कस्मात्तं लिंगात्तस्य लिंगं जापकं शास्त्रं यः पृथिव्यापोतिष्ठन्निति बहुस्यां प्रजायेयेति तदात्मानं स्व
यमकुरुतेति च तदभिध्यानात् स्येश्वरे स्याभिधानात् संकल्पदेवततेनो एतन्न तत्र आपो एतन्न तत्र नियत उपचप्यते
न तेषां मालो न चैवास्ति त्वभिप्रायः ॥ विपर्यद्वयेण क्रमोत्पपद्यते च ॥ भूतानां मुत्पत्तिक्रमो वगतः प्रलयक्रमो
निरूप्यते नियमानियमकारिणः सा भूद्दुनापो मलमन्विष्ठेति श्रुतेः स्मृतिजरा विजमत्प्रातिष्ठादेवैष पृथिव्य
व्यसप्रतीयते ॥ योतिष्यापः प्रतीयन्ते ज्योतीर्वा यो प्रतीयन्ते इत्यपपद्यते चैवं न हितं तुषु वनष्टेषु पटस्य
कार्यावस्थिति रिति रास्ति ॥ अंतरा विज्ञानमसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात् स्तृष्ट्याप्यय क्रमो भूताना

म. दि.

महैतभावोपयोगिनो निरुपिताभिधानीमिन्द्रियमनोबुद्धिनां क्रमो भूतकमाविरोधेन प्रतिपाद्यते ब्रह्मणो मूला
ना चोत्तराले विज्ञानमसीत्यातां विज्ञानशब्देनैन्द्रियं गृह्यते बुद्धिश्च तदुभयं मनश्च विज्ञानमनसीतद्विगादत
स्मा जायते प्राणमनः सर्वे इयाणि बुद्धिस्तु सारथिं विधातुं नृत्तं न कस्मादविशेषापुरस्तात् सत्ता होयति मन्ता
ना महापोक्षित्वा चोदियाणां क्रमाविरोधात् परस्तादेवो सति युक्तादर्शवतिव स प्राणमसृजत प्राणा च धारं
वायुर्ज्योतिरापः प्राणस्तेजो मयी वागिति शरीरपदेशे रूपादियहणशक्ति युक्तं। वाद्यमिन्द्रियमधावसायास्मि
का बुद्धिः संकल्पस्मृतिचिन्तादिदृष्टिहेतुर्मनःश्रुतिविवेकः। चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्यपदेशो भाक्तस्य
गदावभावितात् ॥ जातो देवदत्तो मृत इति व्यपदेशादनित्यत्वं जीवस्येत्याशको तु शब्दनापनीयते पायमु
त्पत्तिप्रलयव्यपदेशो लौकिकः सप्तक्तः गोण इत्यर्थो यया गोण्या दृष्ट्या मुख्या दृष्टिरा मृत्युने भज्यते सा
भक्तिः तत्र भवो भाक्तः चराचरव्यपाश्रयः चरं जगत् शरीरमचर उड्डत इति गोणत्वसिद्धिः कुतः तद्वा
वेशरीरभावे तन्ममरणयोर्भाविता तथा च श्रुतिरयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स नृ
क्रमनन्ति माण इति। नात्मा मृतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यः विपदादिवदात्मा जायते नेति चिन्ता न च प
यामेः शुद्धाविस्फुलिंगाव्युचरंतीत्युपक्रम्याह सर्व एव आत्मनो व्युचरंति त्यतो जीवो जायत इति
प्राप्तेषुषः नात्मा जायते कस्मादश्रुतः। न ह्यकाशादिस्टद्विप्रकरणे जीवस्योत्पत्तिश्रुतिरास्ति नित्य

नारा.

लाचोलातिर्विबुध्यते कथं नित्यत्वं प्रतिपि जानादहमिदमदर्शमिति सर्वो लोकः स्वमात्मानं वेदयते अंधका
रे स्थापतं वस्तु संस्पृश्योपादत्ते स्वस्वबोधो हि सत् परस्मै घटादिव दृशयितुं शक्यः स्माभ्यश्च श्रुतिभ्यो नि
त्यत्वं जीवोपेतं वेदं भिद्यते न जीवो भिद्यते अजो नित्यं शाश्वतो यं पुराणो अविनाशी वा अरं अयं आ
आनुष्ठिः तथैवेति भयसीनां च श्रुतीनामन्यथा कर्तुं मशम्वत्तदविरोधाया विस्फुलिंगश्रुतिवि
परिणयान्वाचापि विकारभावो विराहितः किंतु याधिकृतमैदाभिप्राया हि सा तेष्वप्यग्नि सामान्या
नुगमात्पार्थिवव्यविश्लेषवशाद्विच्छेदमात्रं नात्यंत भेदः सुषुप्तिकरणत्वात् न स्टष्ट्याभिप्रायेण निरुद्धि
तं ॥ ज्ञान एव ॥ जीवस्यास्वतन्त्रे तन्ये नागं नुकमेव तस्यैव तन्यं यदि दं घटादिविषयं विज्ञानमविज्ञा
नविच्छेदेन वर्तते ते देवास्त्येव तन्यमिति काणादामन्यते तत्रेदमुच्यते जीवो ज्ञः कस्मादन एव श्रु
तिभ्य एवात्रायं पुरुषः स्वयं ज्ञोति न ह विज्ञाते विपरिणयो विद्यते विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्य
इति ब्रह्मांशस्त्वाच्च विस्फुलिंगं न्यायेन विज्ञानमानदं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मिति स्वाभाविकं वा
स्य ब्रह्म रूपमोपाधिकमिति रतः किंच। स्वप्रत्यक्षं वा स्यैव तन्यं ज्ञात् स्व रूपस्य सर्वथा परोक्षत्वा
त् घटादिज्ञानानां च कदाचित्कानां पृथगेव गृह्यमाणत्वाद्यथा शिष्येया ह्यंतथा विज्ञानसंतानो

पिशाध्यात्मन इति स्थितं ॥ उक्तांतिगत्या गतीनां ॥ इदमिदानीं श्रुते । किमणुपरिमाणः किं वा न
हापरिमाण इति । किं तावद्वा प्रमणपरिमाण इति ॥ कास्मादुक्तांतिगत्या गतीनां भवणादिसंधारस्त
उक्तमतं प्राणिभ्यो कामतियैककास्माद्धेकात् प्रयेति । म चंद्रस समिव ते गच्छन्तीनिधावसंपातसु
षित्वांतथैवमेवाध्यनं पुनर्निवर्तत इति न च सर्वगतस्येतन्नमुपपद्यते । स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ या
मस्वाम्य निवृत्तिवदुक्तांतिः कदाचिन्मयदुत्तरयोस्तु गत्यागतोः स्वात्मना स्वरूपेणेव संभवा
दिति विशेषाभिधानं । नाणुरतत् परमात्माधिका सत् ॥ नापमणुजीवः स्यादतत्तत्श्रुतेर्महेश्व
रैः सर्वाण्यमहानज आसेति चेन्न तत्राधिकारात् परमात्माधिकारात् स्वरूपाविवक्षया
सौनिर्देशो न जीवपर इत्यर्थः । स्वशब्देन मानाभ्यां च । इतश्च स्वशब्दादुन्मानाच्चैषाणुरात्मा
चेतसा कुदितव्यः । उद्धृत्य मानमुन्मानं बालाग्रशतभागस्थशतधा कल्पितस्य च भागे जीव
साविज्ञेयः स चानंतकालकल्पतद्रूपाराशेरगमात्रो ह्यवरोपि दृष्ट इति ॥ ० ॥ अविरोधश्च दत्तवत्
कथमसकलशरीरव्यापिनी संवित्तिरिति चेन्न अयं विरोधो यथा हरिचंदनावदुः शरी

ऐकदेशनिपतितः कृत्स्नशरीरमाह्लादयति तथेति अवस्थितवैशेष्यादिति वेदनाभ्युपगमाद्वाद्
 हि हरिचंदनस्य युक्तं त्वेगद्रियसंबंधात् कृत्स्नदेहव्यापित्वमवस्थितवैशेष्याच्छरीरैकदेशावस्थान
 नस्य प्रत्यक्षादिति चेत् नैतदेवं आत्मनाप्यवस्थितिदेशावशेषाभ्युपगमात् तथा ह्यहभ्युति
 र्हृदित्वेव आत्मा स वा एष आत्मा हृदि ति हृदये वर्तमानत्वं चासंबंधः साचकलशरीरव्यापिनी
 यादेमैवेदनेति दर्शनाद् अश्नते मूर्तस्य मूर्तान्तरेणायं संयोगो नोद्वेगविद्यमानेनाविकर
 णे कस्याभोक्तत्वात् कर्मकृतोद्येनं संबंधोभोक्तगोप्ययोगो नोद्वेगेण रूपलविकायां नु
 यः परिमितत्वानुकारणकस्य तद्देशसमुत्थास्ववेदना जीवस्योपजापतद्रूपवर्धनं गुणा
 दाअलोकवत् । वेति विवेकमे । चैतन्यगुणव्याप्तिरालोकवत् यथा प्रदीपव्याप्तिः सकलगृ
 हकार्योपपत्तिः । व्यतिरेको गंधवत् । कथंपुनरुणिर्दशव्यतिरेको गुणस्येति । काणादाम
 न्यने अश्नते । यथा गंधः कवलोगृह्यते न तदाधारस्य द्रव्यस्य न सिकादेशागमनं
 कस्यने । यदि द्रव्यावयवंतं शगळे कालेन द्रव्यस्यापचयः स्यात् । तच्छाचदर्शयति

भ. द्वि.

इतश्च्यतिरेको यथा स्माभिर्न्या यउक्तस्तथा गुणेन यासिर्दर्शयति सरवद्रहप्रविष्ट अलो मभ्य आ
नरेवभ्य इति। पृथगुपदेशात्। विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवा द्विज्ञानस्य पृथगुपदेशात् गुणेन या
स्तिरगुणस्तेति पक्षांतरं गुणाद्वेति परमतभिप्रायं सूत्रं न हि गुणिनां विहाय गुणस्य स्वातन्त्र्यं गु
णत्वमेव हायेत न हि मुक्तादयो भिन्नदेशादृष्टाः द्रव्यस्यापि काले न क्षयो दृष्टो विज्ञानेनेति
चांतः करणाभिप्रायाशक्या परिणेतुं अलो मभ्य इति च द्वारेणोपपद्यते। तदुपसारचोत्तु
तदुपदेशः प्राप्तवत्। गृह्णाम एतत्संसारवस्थापामगुणस्तेति तदुपदेशात् स्य निजं रूपं तत्त्व
मसीति ब्रह्मात्मत्वोपदेशात्। स्वभाविकं। अणुत्व उपदेशः कथमिति चेत् तदुपसारत्वान्नादितु
द्विरंतः करणमंतरा विज्ञानमसीति तदुपदेशात् परावृत्त्येते। तस्य गुणारागादयो हं प्रत्ययाभ्याः
सारशब्दः प्रधानवचनतदुपसारः सारप्रधानं सरणेयस्य जीवस्य सतदुपसारो विषयादि
भिः सद्धमावस्तेरिन्द्रियैश्च तदाश्रितैः पंचदृष्टिना च वायुनापरिवेष्टितस्तत्त्वभावावुविधा
यी संसरतीत्यर्थः। तदा चाहुः पौणाणिकाः पुण्यं षट्को लिंगं न प्राणाद्येन सद्रूप्यते। तेन वदु

स्यैवं धोमोक्षो मुक्तस्य तेन चेति तदिदमपेक्षाधिकमणुवत्वं जीवस्यातो दृष्टव्यं। मनसोऽणुत्वादात्मनोऽणुत्वं नियतमुच्यते
लिंगं पुनः संकोचविकासिसूक्ष्मसूक्ष्मशरीरापेक्षया प्राप्तवद्यथाणीन्तरीहोर्वायवाद्देति हृदयाय तनापेक्षयाणीयस्त्वं
ज्यायदित्याशङ्क्या हनायं दोषोपावदात्मभावित्वाद्युपाधियोगस्येति पावदपमात्मोक्तवलेन द्वैतदर्शनेन संसरतिता
वक्ता लमावी बुद्ध्याद्युपाधियोगः कथं गम्येत तस्य दर्शनाद्योपविज्ञानमयः प्राणेषु दृष्टतज्जोतिः पुरुषससमानः
सन्नुमौ लोकावतुसंचरति तथा विज्ञानयो मनोमयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इति सुषुप्तिप्रलयोः कथमुपा
धियोगः शका जेवक्तमित्युत्तरं पठति। पुक्त्वादिवत्त्वस्य सतो भिन्नव्यक्तियोगात्। लुशश्चोवधारणे। सत एवा स्यु
द्विसंबंधस्य प्रबोधकाले चाभिव्यक्तिस्तस्याभिव्यक्तिर्भावने। नित्योपलब्धनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरानियमो वा
न्यथा। तच्चोपाधिभूतमंतःकरणं सर्वेर्वादिभिरगुणपगतं यमन्यथा ह्यालेंद्रियविषयाणां सन्निधौ नित्योपल
ब्धिः स्यान्नित्यं वानुपलब्धिप्रसंगः। अन्यतरानियमो वाऽन्यथान्यतरस्येंद्रियस्यात्मनो वानियमः शक्तिव्यव
स्था कल्पनीया कदा विदुपलब्धिहेतुत्वं कदा चिन्नेति साक्षात्स्वभावाविपर्ययहेतुभावादतो मनोभ्यु
पगतं त्वं श्रुतिश्चान्यत्र मनोभ्युपगता दर्शमन्यत्र मनोशब्दवन्नाश्रय इति। उक्तं चेनेयायिके युगपत्ज्ञाना
नुत्पत्तिर्मनसोलिंगमिति। बोद्धा नां मनोवस्तु तं नास्ति तालिराकरणार्थं सूत्रं च यत्पुनरात्मधिभुत्व

भ. द्वि०

वादिनां दोषकथनार्थं स्वमिति व्याख्यातं न द्रष्टुं सर्वगत्वे विशरीरे देशभोगोत्पत्तेः कर्मनिमित्तत्वात्तस्य। कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वात्। भोक्ते वात्मानकर्ता बुद्धिः कर्ताति संख्यमर्तं तन्निराकरोति। कर्ता आत्माशास्त्रार्थवत्त्वात् जेतोपासीतिति। विहारोपदेशात्। विहारः संचरणं। सईयते अमृतो तत्र कामः न स्पशरीरे यथा कामं परिवर्तत इति। उपाशनात्। तदेषां प्रणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति प्राणा नाभिंदियाणा विज्ञानेन बुद्ध्यादितानं ग्राहक सामर्थ्यमादयेति। व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः। क्रियायां यज्ञादिकायां कर्तृ व्यपदेशाद्विज्ञानं यत्तंतनुत इति। जीवो न बुद्धिरुच्यते न च जीवो निर्देशविपर्ययो भवेत्। करणचाहुं स्तद्विभक्तिः स्याद्विज्ञानेनेति। ननु स्वतंत्रः कर्तृस्ति संनिष्टमेव कुर्यादत आह। उपलब्धिवदवियमः। यथेष्टोपलब्धिः तथा क्रियायामनियमः। शक्तिर्विपर्ययात् यदुक्तं बुद्धिः कर्ता इति। इदमयुक्तं शक्तिर्विपर्ययात् कर्तृशक्तिस्यत् करणशक्तिश्च निर्वर्तते। यः कर्ता स जीवो न्यत् करणमिति स्थानं समाध्यभावाच्च। निदिध्यासित इति। मनसः प्रहन्तिनिरोधेनात्मरूपाभिमुखीभूतस्य सातत्येन यद्वृत्तानं समाधिः। तस्मादावः स्यात्कर्तृभावात्। यथा चत। श्लोमयथा तत्पुनः कर्तृत्वं स्वाभाविकमोपाधिकं चेति चिंत्यते। पूर्वोक्तै हेतुभिः स्वाभाविकमिति प्राप्त उच्यते। न स्वभाविकं कर्तृत्वमनिमाक्षप्रसंगात्। कर्तृत्वे सति सन्निमित्तं कर्मततः सुखदुःखोपभोगः स्यात्। सुषुप्तावस्थायां व्यभिचारान्न चैतन्यमूर्ते

व्य.

श्रीः

रात्मनः स्वमेवांतरसंभवति न चोपाधिकं कर्तृत्वमपारपार्थिकं यथा गतिगते नो ह्यगुणे न दाहो नुभूयते। किमसावपारमार्थिको भवेति। यद्यपि स्वात्मनो संसृतो नास्मिन्मुपाधिवशात् कर्तृत्वमुपजायते यथा चतक्षावास्यादिकरणमुक्तः कर्ता नाहि मुक्तश्चाकर्ता। परादुक्तुतत्वेतः। तदोपाधिकं कर्तृत्वं किं स्थितं तस्य जावस्याथ परादातिचिंतायां स्वतंत्रस्येति प्राप्तं नाह लोके कृषादिषु वर्तमानः परमेषते। णगादिपेरितो हि पुर्वर्तत इति प्राप्ते कर्म परादीश्वरात्। तद्वरणादेष्वेव साधु कर्म कारयति। यय आत्मनि तत्पुनः सनोन्तरोयमयनीति वायय दित। हीश्वतरो नियंतोने छंण्यत स्यादिति आह। कृतप्रयत्ना वेक्षस्तु विहितप्रतिषेधो वेवर्था दिश्यः। नै छण्यादि दोषानि ह्यस्तु शब्दो जीवकृतोयः प्रयत्नः शरीरोदियमनसामात्माधिष्ठितानां पाकादिधात्वर्थी श्रितश्रेष्ठा विशेषाभावना। अपूर्वधर्मा विधिरिति शास्त्रे व्यपदृश्यते। स एव च लोकेश्वेदयो वाक्या र्थानियोगस्तु तदस्ति निमित्तमात्रं प्रेषणाध्यवणादिवत्। तदपेक्ष्य ईश्वरः स्वत एव स्वभावापारं कुर्वतो जीवस्य पर्जन्यवत्। साधारणं कारणं। एवं विहितप्रतिषेधयोः यजेत न हतं व्यदृश्ये वेवर्धस्यत् अन्यथा वेदशमारायमस्तमिपामित्यादि ग्रहणमिति स्वतंत्रस्यैव जीवस्य कर्तृत्वमिवाशंक्य ईश्वरोपेक्षक

भा. द्वि.

तत्त्वमिति स्थापितं धेयम्येते चे रायद्वयनुक्रमेण या जगत्सर्ग इति विवेकः। अंशो नानाव्यपदेशात्। अन्यथा
चापि दाशकतवाधित्वमधीयत एकं। पराधीनं यस्य कटत्वं निरूपितं किं मसौ ततोऽनभिन्नः। किं वा अ
त्यंतमभिन्नं इति विचार्यते। अशत्वे युक्तातेन विभागप्राप्तिरितरत्र भेदेनावस्थानमिति चिंतायाः प्रयो
जनं। किं तावत्प्राप्तं स्वाभिन्नं यम्यायेन भेद इति प्रोक्तं ब्रूमः। तदंशो जीवोऽस्य शशधुः कारणवाची यथा
घटस्यांशो वयं यस्तं तुरित्यस्ति च द्रव्यविभागवचनो यथा परिषत्। इयं शिनो वयाम् हीत तयो रिरह
ग्रहणं न भवति किं त पाध्यवच्छिन्नस्यानन्यत्वं तस्य वाचको यमं शशधुः प्रयुक्तो यथाग्नौ विस्फुलिंगे
स्य। कथं पुनरितरवयवस्य परमात्मनोऽंशः संभवति आगमो नावदवगम्यते यथाग्नः क्षुद्रा विस्फुलिंगे
गा इति दृष्टान्त इति प्रणयनात्। यथा चाकाशस्य पार्थिवविच्छिन्नावच्छिद्रं कर्णच्छिद्रं यथा च वायो
पंचवृत्तिः प्राणः यथा च मनसः कामादयो वृत्तयः स चाभिन्नाभिन्न स्वरूपो अभिन्नरूपं स्वाभाविकं
मोपाधिकं तु भिन्नरूपं उपाधीनां बलवत्त्वात् तत्संमिश्रितं स्य तमभः संसरस्वतीत्येव भेदोऽप्युपग
म्यते नानाव्यपदेशात् सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञानसितं व्यज्ञातं तत्र तस्मात् जीवपरयो भेदव्यपदेशा

रायवर्णिकाश्च ब्रह्मस्त्वेव स्ते मेदाशा ब्रह्मे मे कितवा इत्यधीयते दासाः केवातीः नाहिन जस्यापि ब्रह्मत्वं वद
सर्वस्याभेदे दर्शयति तथा चेतान्मवत शयो मंत्रः त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार त उत वा कुमारी त्वं जीर्णो
दं तु न वं वसि त्वं भ्राता न वा ति विश्वतो मुख इति मंत्रवर्णाख्यादोस्य विश्वाहृतानाति। अपि स्मर्यते मे मे
वांशो जीवलो क इति ननु वांशगते न दुः स्वेन परस्यां दुः खं वत्वं यथा नयन गते न दुः खेन चैत्रस्य त्याशं
क्याह। प्रकाशादिवन्ने वं परः यथा सौष्ठवान्द्रुमस्यो बहुल्यादिषु भ्रजुषु वं केषु तत्सं वदो पितृवर्मभ
जते तद्वत्। यदुक्तं चैत्रवादित तदुक्तं स्य नेत्रादिरंशो तनस्य दुः खं वेदनायस्य त्वात्मनो दुः खं वेदना तनस्य नेत्र
मंश इति विषदृष्टान्तः॥ स्मरंति च। व्यासादय इति शेषः। तत्र यः परमात्मा यं स न त्या विर्गणः स्मृतः। न लिप्यते फ
लैश्चापि पद्मपत्रमिवात्मना। कर्ममात्रपरोक्षस्तु मोक्षवन्धेः समुद्धृतो स सत्तदंश केनापि राशना युज्यते
पुनरिति। अनुज्ञापरिहारी देहसंधात् ज्योतिरादिवत्। परमात्मनो वेदभिन्नो जीवः कस्यानुज्ञापरिहारी
स्यातां न हि परमात्मनो अधिकरोस्ति नित्यमुद्बुद्धयुक्तरूपप्रवृत्त्यात्। अत्रोच्यते। स्यातामनुज्ञापरि
हारा वंशस्य देहसंख्यधातमधिकृत्यानुज्ञावचनस्तत्तावुपेयादिति परिहारः परस्परार्थं न गच्छेद

भ. ६०

नियथाश्रितः कृत्वापरित्यज्यते कुतः न वहस्तथा दीयते. तद्देकत्वेऽप्यथाधिवशाद्धोक्तिके वेदिक व्यवहारे पयसि रिति
ननु वैकाल्यवादे सर्वकर्मसंकरप्रसंगः एकेनाश्वमेधे कृते सर्वैः कृतं स्यात्. एकेन सुरापाणे कृते सर्वैः कृतं
मिति नेत्युच्यते कथं. असंततेष्वाव्यतिकरः. अस्मत्पुंसनास्ति व्यतिकरः. कस्मादसंतते रणुपरिमाणो जी
व इत्युक्तं. स चासंततो न सर्वशरीरव्यापी स्वैश्वरीरवर्तमानो यदा कर्ता भोक्ता च तदा कृतः संकरः देहानां
च परिमितत्वाच्च बहारावस्थायां मुक्तस्य तु न व्यवहारो नोपाधिरिति नास्ति संकराशंकाः ॥१॥ अभासाएव
वायेषां बहव आत्मानः सर्वगताश्चेतेषां मेव व्यतिकर इति दर्शयिष्ये. सामान्यदूषणमाह. आध्यात्मवि
द्यभासा एव वेदाद्यादर्शने मेदादृशः. सर्वेषां मात्मना सर्वशरीरसंततेः सर्वव्यवहारव्यतिकरः प्राप्नोता
व्यपरेत्तस्मात्स एव चेत्येकवचनात्सर्वं पाटित्वा अं नमर्थं वपीयं निपरमात्मा भासो जीवः प्रतिविम्बा
मासंसाध्यविधायरिकद्वितः. तस्य परिमितत्वादसंततेरव्यतिकर इति तदयुक्तं. आभासस्यावस्तु
त्वाभ्युपगमादवस्तुनः शशविषाणकल्पस्याचतनस्य कृतो बंधो मोक्षो वा कर्माधिकारो वा न च
परमात्मनः संसारित्वमस्तीत्युक्तं पुरस्तादतो नार्थः पाट इति. अदृष्टानियमात्. अथ मनुष्यदृष्टं नियम

श्रीः

मिति तं नानियमात्सर्वात्मनां सन्निधानुत्पद्यमानमदृष्टं साधारणं भवितुमर्हति. विशेषहेतुभावात्. न वा
न्यत्रिसंधिवेशाच्च वस्त्यायत्नासंकल्पः तस्यादृष्टं भवतीत्याह. अभिसंधादिष्वपि वैवं. तत्र व्यवनियम एव आ
दिग्रहणं श्रद्धादिपरिग्रहार्थं कथमेकस्मिन्मनसि सर्वात्मनां संभवेत्तथा संकल्पश्चास्यः साधारणा एव
तं निवृत्तमदृष्टसाधारणमेवत्कारितं च शरीरं सर्वार्थमित्यनादित्वेऽप्यसाधारण्ये हेतुं न शक्यते मगपि
तुं. प्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात्. शरीरावच्छिन्नोऽयं आत्मप्रदेशस्तत्रादृष्टं संभवेत्त एवंप्रातिशरीरं व्यव
रिथ्यति चेन्नांतर्भावात्. सर्वेषां मात्मनां योऽयं शरीरावच्छिन्नो देशस्तत्रापि सर्वे सन्ति सर्वगतत्वादप्यथा
सर्वगतत्वप्रसंगां निरवयवस्य चात्मनः प्रदेशकल्पनानुपपन्ना कल्पितस्य प्रदेशस्यावस्तुत्वादिनि
यामकत्वमिति ॥०॥ द्वितीयाध्यायस्य उत्तरायः पादः ॥ ॥ तथा प्राणाः ॥ असद्वा इदमग्र आसीत्
दाहुः किं तदसधसादतिरूपयोवावते ये सदासीन् दाहुः केतुरूपवदिति प्राणावा रूपयः तेषां पुरा
स्मात्सर्वास्मादिदमिदं तः श्रमेण तपसा रूपस्तस्मादसा रूपयः संयोज्य मुरयः प्राणा एव एवेद इत्य
प्रप्रकरणे वाजिनां प्रागुक्तं प्राणसद्भावश्रवणानित्या इति पूर्वपक्षवादी मन्यते. नन्वेतस्माज्जी

भ. द्वि.

यते प्राणो मनः सर्वे इत्यादि चेति प्राणा नामुत्पत्तिर्वादिनश्चुति दृश्यते. सत्यं सानुगोणीति प्रोक्तं उच्यते. यथा
विषदादय उपचने ब्रह्मणस्तथा प्राणा इन्द्रियाणीत्यर्थः. सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्त प्राणस्य तप्राण
छद्मं रवं वा युज्योतिरापः एधिर्वा इत्यमं नो निति. यथाग्नेः क्षाविस्फुलिगा युचरं त्येवमेवास्मादात्मनः
सर्वे प्राणा इत्युत्पत्तिश्चुतीनां भूयस्त्वादुप्रातेति धर्मसंभवो यथा सांस्या सधर्मत्वमिति च न्यायात्.
यदुक्तमुत्पत्तिश्चुतिगोणीति तदुच्यते. गोप्यसंभवत्. नैतदेवं गोप्याः श्रुतेरसंभवे गोप्यसंभव इति
विग्रहः. कथमसंभवः श्रुतिभूयस्त्वादित्युक्तं. प्रतिज्ञा विरेधाच्च. कस्मिन्नुभगावो विज्ञाने सर्वमिदं
विज्ञानं भवतीति प्रतिज्ञायत सिद्धयमेतस्मात् जायते प्राणः इत्युक्तोपसंहरति पुरुष एवेदं विश्वक
र्मतयो ब्रह्म परा मृतमिति ब्रह्मेवेदं विश्वमिदं वरिष्टमिदं लालनो - यदर्शनेन श्रवणेन मत्प्राविज्ञा
नेनेदं सर्वं विदितुं मुनत मादेशमप्राप्तो येनाधुतं श्रुतं सवति प्रतिवेदां तं सर्वं विज्ञानं प्रतिज्ञानमुप
संहर्तव्यमुत्पत्तिश्चुतीनां मुख्यार्थसंभवे पक्षितार्थत्वेना न्यथा कल्पनमप्युक्तं तत्सर्वं समस्तस्य
हि प्रचस्यते द्विकारत्वात्तदनं न्यत्येतेन वा द्वितीयात्मविधानादपवर्ग इति ववाक्षितार्थः. सचं वया

श्रीः

पुनरग्निप्रकारणश्रुतिः सामुद्रव्याथोत्रकथमवांतरप्रत्यये एगित साधनानां शर्करादीनां स्फुटिर्व
कथ्येति तदर्थो सा दुपक्रमस्तचाधिकारिपुरुषः प्रजापतिरब्रह्म एव त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमतस्त
दीपा प्राणाना लोत्यसा श्रुतिः प्रवृत्तेत्यनुरोध एव सर्वश्रुतीनां पदार्थः. ॥०॥ तस्याकथनेन ॥ तस्य
जायत इत्यस्यां काशादिषु मुख्यस्य प्रागपि प्राणादिषु श्रवणात् मुख्यार्थत्वेन न हि सकृदुच्चारितस्य
पदस्य मुख्यत्वगोणत्वं च युगपदसंभवति. यथाग्निर्ज्वालतीति निरपेक्षा दग्निशब्दात् मुख्यार्थो
गोणश्चेति न संभवतीति. तत्पूर्वत्वाद्वाचः. इतश्च तेजो वनपूर्वकत्वात् निधानात्. वाक् प्राणमनसा
मनमवं हि सोम्य मनः आपो मयः प्राणास्ते जो मयी वागिति प्रतानु यहं वागादीनां बुवंस्तस्य
वमनुवदिति न बोधति मन्तरेण प्रपंचसत्तावकत्वेन. अत्र केचित् सर्वत्रक्षां त्रसिद्धांतविरोध
मपरीक्षे च यतो भूयसा मिति च न्यायमना इत्याधिकारणं पूर्वपक्षया यविषयं वर्णयन्ति. सि
द्धांत इति सचानां गोणी प्राणानां बुद्धिं इन्द्रियाणां मनः पञ्चानि नामुत्पत्तिश्चुतिभूतानां कर्मदि
यांना च मुख्येति कस्माद नदित्वा रणसंबंधस्य जीवानां यदि च करणानामुत्पत्तिरिष्येत जी

भा. द्वि

वनापतितसप्तगतेविशेषाच्च। संख्याविप्रतिपत्तिनिरासार्थमारभ्यते। किं सत्तौतेकादशेति किं तावत्वा
त्त। सत्तैति। किंतु गतेर्गतिकत्वात्तमं च प्राणो नुक्ता मनीति कथं गम्यते विशेषादितत्वाच्चक्षरादयो वा
कार्यनास्तत्र विशेषिताः। हस्तादयस्तारिधने। तो नैवं। नुशब्दः पक्षनिवृत्तौ हस्तादयोतः सप्तभ्यो वेदि
भ्यतेः हस्तो वेगहः सकर्मणातिग्राहणात् हीतो हस्ताभ्यां कर्मकरोतीति स्थिते चारिष्यति रेकेणेवं
मंतं संप्रेवेति किंयन्तः पुनरेकादर्शः सर्वशे मे पुरुषे प्राणा आत्मेकादश इत्यामेति मनो निदिश्यते
कार्याणि चैतावमनसः संकल्पो विषयो बुद्धिर्दियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः कर्मेन्द्रियाणां वचनादानवि
हरणोत्सर्गानंदाः अणवश्च। विष्णुर्नां दियाणितिसांख्यमन्यन्ते तानिरासः कियते। सूक्ष्मानसूक्ष्मः परिम
ताम्बोक्तां निशुते नदानीं चानुपलब्धेः। अथश्च। अथेमुख्यः प्राणः संचोत्यद्यते कथमेतस्याज्ञायेत
इति तु व्युत्पत्तिस्तत्पूर्वन्यायसिद्धेरुत्तरावतार्यं एव योगकरणं। न वा युक्तियप्यगुपदेशात्॥ यः
प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणो पानो व्यान उदानः समान इति वचनाद्वायुः प्राणः अ
थवासामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पंचेति करणानां सामान्यावृत्तिः प्राण इति सांख्यसि

भा

इतादेवं शब्दोऽयमेतः न वा युपेकृतो भेदेनोपदेशात्। प्राण एव ब्रह्मश्चतुर्थः पदः स वायुना ज्योतिषावति
चतस्रितथागादीनि करणान्यनुक्रम्यवायोः प्राणस्य एव गुणकमणान्तेह वाच्यं मयुस्त्वं उत
क्रायेति न च करणानां सामान्यावृत्तिश्चक्षुरादीनां विषयग्रहणालिकाहवृत्तिः प्रत्युत प्राणस्ते
षामनुग्राहकः। यः प्राणः स वायुरिति वायोर्वावस्त्वंतरं प्राणो न त्वांतरमिदं दर्शनार्थः। ननु प्रे
ष्टृत्वाद्वागादीनां चतस्रं प्रतिगुणभावप्रवणाच्च बलिं कुरुते तिस्रोऽपि स्वतंत्राः स्यादत आह। चक्षुरा
दिवक्त्रसहशिष्यादिभ्यः। आशङ्कानिवृत्त्यर्थे स्तुशब्दः यथा चक्षुरादीनि त्रिवं प्रतिगुणान्
तानितथा प्राणस्ते चक्षुरादिभिः सह नाशात् प्राणस्यैवादे अचेतनत्वात् उपकारदर्शनार्थत्वादि
ग्रहणं यादतर्हि प्राणस्यापि करणमाधो विषयांतरं तस्य वक्तव्यमित्याह। अकरणत्वाच्च न
दोषस्तथा हि दर्शयति विषयांतरा प्रसंक्रान्तोऽयः कस्मादकरत्वात् विपुनः कर्णमस्येति वेदा
हमुत्तिः शरीरक्षणं यस्मिन् उक्तां तद्वंशरीरं पापि हनतमिव दृश्यते स वः अचरति तेन पदं प्रा
नियत्वा पिबति तेनेतरा व्याणवतीति प्राणनिमित्तां शरीरोद्भयस्थितिं दर्शयति। पञ्चवृत्तिर्मनो

भ. द्वि.

यदा यदिश्यते। यथा मनः स्ववृत्तिभिः संकल्पशुद्धादिभि जावस्था यकरोति यं च वृत्तिर्यहणमुपकारदर्श
नार्थं मुखनासिकासंचारीरुतिविशेषः शब्दोच्चारणविकार्यहेतुः प्राणे मुत्रं पुरीषरेतसामधः पात
कितापानः तयोः संघो वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुर्व्यानउदानउद्धृतिरुक्तमणाहिहेतुः सैवेयं के
षुमकं पीतं समत्तयतीति समानवृत्तिः। अणुश्च। व्यापी प्राणः सम एभिस्त्रिर्लोकैः समानेन सर्वपात
श्रुतेस्तत इदमुच्यते। अणुश्चस्त्वस्मः परितु न्नश्चो कूरोतौ पाशवैर्ध्वं नुपलब्धभ्यमानत्वात् परिच्छि
न्नश्चो क्रीतिगत्या गतिभ्योऽप्युक्तं विभुत्वमाधिदैविकेन समष्टिर्व्यष्टिरूपेण हेरं रापगेर्मेणस्त्रेण
आलनातद्विभुत्वमित्यविरोधः। ज्योतिराद्यधिष्ठानं करणजातमग्न्यादिदेवताप्रेरितं प्रवर्तते क
थं तदां भावादेवतोपदेशादग्निर्वाग्भूवागुरवं प्रविशद्वायुः प्राणो मूर्त्वा नास्तिके माविशद्वादित्य
श्चक्षुर्मूर्त्वा क्षिणी प्राविशदिति। यद्येवं भोक्तृत्वे देवतानामेव प्राप्तातीत्याह। प्राणवताशब्दात् प्राणो
स्योस्तीति प्राणवां देहोदियसंघातस्वामिना प्राणवता जीवेन कुर्यानां संबंधः कथं राधाद्वैततदा
काशशमनुविं सो चक्षसा वाक्षुषः पुरुषोदर्शनाय चरक्षयो वेदेदजिघ्राणितिस आकाशं धाय

प्राणमित्येवं जातीयकात्। तस्य चानित्यत्वात्। तस्य कुर्या जातस्य शाश्वतप्रतिनियतत्वात् नमु क्ता मं त्वा
णो नु क्ता मतीति श्रुते देवाः पुनः परस्मिन्नेश्वर्ये स्थितान् हीनेन भोगेनार्थिनो न हवात्मा हं पगच्छतीति श्रु
तेः। न इदं दिव्यारितमध्यपदेशादन्यत्रेष्टात्॥ प्राणस्येव वृत्तिर्मिदाश्चक्षुरादयो न तत्वांतराणीति प्राप्ता उ
च्यते प्रकृताः प्राणा इन्द्रियाणि तत्वांतरा चेऽपि कृतस्तेन प्राणेन व्यपदेशादेतस्मा जायते प्राणो मनः सर्व
इन्द्रियाणि चेति पृथक्त्वानित्यायाश्च व्यपदेशाप्रवृत्तिननु मनसोपीन्द्रियत्वं न स्यात् नैतदेवं दर्शो मे पुरुषे प्रा
णा आलोकादशादृतिनिर्देशात्। समानजातीयत्वं मेकां जातिं क्रियां गुणं चाश्रित्य संख्यायोगः प्रवर्तत
यथा हो यहा इति रूपादिज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वाच्च इन्द्रियत्वं मनसः कथं पुनश्चरादिषु प्राणशब्दः प्राणवृ
त्तिर्योगात् गोणस्तस्मादेतत्तेनारब्धाय न श्रुतेरन्यत्रेष्टात् न वजीयेत्वा न तस्योदियत्वमित्यर्थः
मेदश्रुतेः। ते ह वाचस्पदुरित्युपक्रम्य वागादीनसरस्विद्यानुपसंहृत्याय हेममाशयं प्राणमृदुरिति
सर्वेन्द्रियेषु परित्यज्यामिकाद्याणस्य वृत्तिः साधारणविषया लोचनास्मिकेन्द्रियाणामसाधा
रणीयथायोगं वृत्तिर्विकेः। संज्ञा मूर्तिरुत्पत्तिवृत्तवत् कुर्वत उपदेशात्। स्वप्रकारणेन
जावंनासृष्टिं विधायाह सैयं देवमिमांस्त्रिस्तोवताऽनेन जीवेनानुप्रविश्य नाम रूपे व्याकरवाणि

म. ६०

तासां विवृतं विवृतं मेकैकं करवाणाति। तत्र जीवर्कं र्दकमिदं नाम रूपं व्याकरणं यथा वारेण हं परस्मै न
संकलनातीति प्राप्त उच्यते। नृशब्दः पक्षानिदृत्यर्थः संज्ञा कृत्स्निश्च मान रूप व्याक्रियेतेत्यर्थः। सा विवृ
कुर्वत ईश्वरस्य स्थिररूपामेकैकं कां देवता मकरोत्। स एवागत्या दीत्यादीनां नाम रूप मकरोत् न
हि गिरि मनु इदौ जीवस्य सामर्थ्यं कस्मादुपदेशाद्या करवाणाति जीविनात्मनानुप्रविश्येति संब
धोन पुनरस्य व्याकरणं या संबंधोस्ति कार्यकारणप्राणपरिकृतस्य जीवस्य घट्टरथादिनाम रूप व्या
करणे दर्शनादस्तु कस्य विजीवविशेषस्य नाम रूप व्याक्रियेत्याशंक्य निरासामर्थ्यमधिकर
णमन्येतु प्राधानिका नां सत्त्वारजस्तमसां यदीनां म रूप व्याक्रिया स्ता ततोपबुर्गीभावाः स्या
थदानुसम्पन्नं कं नाम रूप व्याकरणं ततोपवर्गसिद्धिरिति। अतोस्ति मंत अलक्षण संबंधोधि
करणस्येति वर्णयंतितदसत्। कुतः सार्वभौमता शब्दे शरीरं न वेदमेव मंत अलक्षणं सर्वत्रैव म
नस्या विशेषात्। सर्वत्र च श्रोत अलक्षणं भुनक्त्यर्थस्य पश्चाद्विस्तृतं न मनमुच्यते। प्रवणमनना
भ्यां हिताभ्यां प्रसधिकरणं प्रसध्यायं च वाक्यार्थे निर्णयो जायते। न पुनरन्योम निरपेक्षादस्य
तरः स्यात्। मां सादिमो मं यथा शब्द मितरयोश्च। विवृतं। कृतानां तत्र जीवनां कस्य को विभाग

श्रीः

इत्याह। सारत्वमदर्शनाय शरीरस्य मोमेरिदं मोमं कार्यं मां सादियथा शब्दं यो यस्य कार्यस्यात्मा नः
शब्दस्तद्यथा शब्दं पतिपतयंतथा हि श्रुतिरनमरितं त्रैधा विधायते तस्यैवः स्तुविष्टो धातुस्तपुरी
षं प्रवतियो मध्यमस्त मां सं यो निदृस्त म्मन दूत। इतरयोरमेज सारयियथा शब्दं कार्यं विज्ञेयं मू
चलोहितं प्राणश्चापामस्त्रिमः जावा कृते ज स इति। यदि त्वं वृत् कृतं मेकैकं किमिदमिदमुच्यते
अस्मैदं कार्यं प्रस्येदामिति सर्वसर्वस्यादिसाह। वैशेष्यानुत हादः स्त हादः। नृशब्दश्चादिन दोष
निवृत्त्यर्थो विशेषस्य भावो वैशेष्यं कृत्स्नस्य विद्वयां सोलब्धास्त्रिचुत्करणस्य व्यवहारार्थत्वा
दीश्वरस्य प्रेक्षा पूर्वकारित्वान्नेहा दशस्ते जो र्था विशेषवादो द्विरभ्यासो ध्याय समा मिद्योत
नार्थः॥०॥१॥ इति शरीरभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥ श्रीः॥ समाप्ताः॥ ॥ श्रीराम
नदनंतरं प्रतिपत्तो हरंति संपरिषक्तः प्रमत्तिरूपणाभ्यां। अत्र पंचाग्निविद्या माधित्य संसारगति
प्रेक्षेदः। प्रदर्शयेत वैराग्यार्थं तस्मा जुगुप्सते तं ने प्रवणात् जीवो मुखः प्राणसचिवः संहियः
मनस्को विधा कर्म पूर्व प्रज्ञा वशेन सुखदुःख भोगार्थं पूर्वदेहं विहाय देहांतरं प्रतिपद्यते कथं गम्यते
अथैनमेते प्राणा अभिसमायंति। अन्यन्तवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत इति वचनात् इदमि

राजीवचार्यने किं भूतसूक्ष्मैः परिच्छेत्वातिउत्तनेतिनेतिपूर्वः पक्षः स्वर्गनरके वा यत्रफलमनुभूय
ते तत्रैवभूतमाश्लभ्यन्तइतिसारव्याख्यामन्यते ततः सिद्धांतोभिधीयते नदंतरप्रतिज्ञोदहंतरप्रवेश
देहवर्जिभूतसूक्ष्मैः संपरिच्छेत्तः परिच्छेदितोरहितगठितनदिदंस्वस्मंशरीरंकरणा नोदशानामाश्र
यभूतं बुद्धिमनसाः पंचानां च वायूनां कथं प्रश्नानिरूपणाभ्यां वेद्ययथापंचम्यामाहुतावाअपुरुषवच
सोभवंतीतिप्रथमंनिरूपणाप्रतिवचनंरूपं जैन्यप्यधिर्वापुरुषवोपि सुचसुअग्निषु अद्वा सोमवृष्ट्य
न्तरेतेरूपापंचाहुतीर्दशयित्वा इतिरूपंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवंतीति ननुकेलाभिर
द्विर्वेष्टनंश्रुतंकथंसेवैवेष्टनमित्याह आत्मकत्वात्तुभ्यस्त्वाह परिचोदनानि वृत्त्यस्तुशब्दः
अपांवाहुतदृशनाह ननुपार्थिवोधातुमुवाह अग्निवायुपेक्ष्यभ्यस्त्वमुक्तमतोनुपालंभः
प्राणगतेभ्य इत्यस्वस्वस्मशरीरस्यवामनप्राणानांगतिश्रुतेः तमुक्तामत्तं प्राणात्कामति
प्राणानांगतिश्रुतिवाश्रयानुपपन्ना अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्नभाकत्वाह यथास्यपुरुषस्य
मृतस्यगिवागप्येतिवातंप्राणाद्येवंप्राणानामग्न्यादिगतिश्रुतेर्नजीवेनसहगमनमिति
चेन्नभाकत्वाह भज्यतेकुरव्याहृतिर्यद्येगोराया वृत्त्यासाभाक्तः नवमवभाक्तं अग्न्यादिगम

मोपचारिकं अधिष्ठातिष्ठतिवृत्त्यर्थलोमकेशयोः गत्यदर्शनादोषधीर्लोमानिवनस्यतीरूकेशा इति प्रथमे
श्रवणादितिचेन्नताएवधुपपत्तेः प्रथमेग्नोद्युलोकारेवतस्मिन्नेतस्मिन्नेतोदेवाः श्रद्धांजु कृतीतिश्रवणात् प्रस
यविशेषश्चश्रद्धातोपामश्रवणात् कथं पंचम्यामाहुतावितिचेत्तदोषताएवमयो यस्मादध्याह शब्देनोच्येते
याआपः श्रद्धाउपन्यस्ताहीतिहेतौकथमुपक्रमोपसंहारणेरेवमुपपत्तेः सादृश्यप्रयोगापपनेश्चश्रद्धावाअ
पः श्रद्धामिवारभ्ययज्ञेनयजतइतिप्रयोगदर्शनाह अश्रुतत्वादिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतितेः अथयद्मे
ग्रामदृष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधर्ममभिसंभवंति इत्यपक्रम्यधर्माधिनापितृयाणेनपथाचंद्रप्राप्ति
कथयतिआकाशाचंद्रमसमयंसोमाराजोतिर्नरुहप्रातपनेतस्मिन्नेतस्मिन्नेतोदेवाः प्राणाः प्राक्षिपन्ति
सोयंपक्षेपोहोमइहाभिप्रेतः ननुतंदेवामंनंतंदेवामक्षयंतीतिशशांककिरणारब्धदेहानांकथमनुभा
वइत्याशंक्याह भाक्तंवानात्मवित्तात्तथाहिदर्शयतिवेतिदोषव्यावृत्तोभाक्तमेवामन्तवंनेवैदेवाअश्र
न्नितपिपिपिंतएवेतदेवामन्तंदृष्टात्प्यंतीतिचर्वणानिवारणात्भाक्तमेवान्तवं यथाराज्ञांविशोन्नं
विशामंनंपशवइतिअनात्मविनाशंनिंदोद्येषाकेवलवार्मिणोगुणाभावोदेहांप्रति तथाहिदर्शयति
अथयोन्यादवतामुपास्योन्यात्वावप्याहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवंसंदेवानामिति कृताखेपनु

शयगान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेन मनेवं चोवर्चदमरालमारुधमुक्तभोगानामवरोहः प्रव्यते तत्रेदं चित्यते किं
निरनुया. वरोहंति. अहोस्वितसान्वशया इति. यावत्संपातमिति वचनात्. निरनुशया अवरोहंति नति पूर्व
पक्षः. संपातं येनैतैकं मसंपातशब्देनोच्यते. यावत्तदस्ति तदुक्तं त्वर्थः. प्राप्यातं कर्मणास्तस्य यत्किंच
हकरोत्ययंतस्मात्पुनरेत्येते लोकाय कर्मणा इति श्रुत्यंतरा चरणाद्योनिप्राप्तिरिति मन्यते. ए
वं प्राप्तिभिधीयते कृतस्य पागादेरत्येयस्यो गेन कस्येति श्चिरस्येव दधुत्यत्यानुशयगान् कर्तारमनु
शेते फलोपभोगेयः स्यादित्यनुशयः कर्मन हानवरोहात्. दृष्टस्मृतिभ्यां दृष्टा प्रत्यक्षश्रुतिः तद्यद्
हरमणीयचरणाभ्यारोहयते रमणीयां योनिं सन्नुशयः कर्मन हानवरोहंति मारयं धरन्. बालण
योनिवासत्रिपयोनिं चोर्वश्योनिं वा. अथ यद्दृष्टकपूयचरणाभ्यासो हयते कपूयां योनिमायद्यते
रन्. श्वयोनिं वा श्वकरयोनिं वा चंरा डालयोनिं वेति के विल्वर्गं श्रुतानां कपूययोनिप्राप्तिमनुपपन्तां
मत्वा कपूयश्रुतिमन्यथा मर्थवादतया वर्णयंति तदप्याख्या नरमणीयश्रुतिवत्. कपूयश्रुतेर
विकर्मविपाककथनार्थत्वात्संभवति चानात्तविदां केवलकर्मिणां मनुष्यावस्त्वायां पुरायापुरायक
त्वं रागद्वेषादिवशात्तदन्यथा र्थत्वे सूचं मु कृतदुक्ते एवेत्यनुपपन्नं स्मृतिरपि तत शेषेण विशिष्ट

देशातिकुलरूपायः श्रुतिरिति चित्तसुखमेधसो जन्मप्रतिपद्यत इति ज्योतिषोमादेः स्वर्गार्थात्कर्मणः कश्चि
दशेषः शक्ते कल्पयितुं श्रुतिप्रमाणत्वादस्यार्थस्य नानुमानमत्र कर्तव्यं. तस्माच्चावत्संपातमिति यत्किं
चेहकरोत्ययमिति चंद्रव्यवायादामुष्मिकफलं कर्मतस्तत्तत्रेव क्षयायित्वा अवशिष्टेनोहकफलेन ज
पहोमदानादिनावरोहंतीति छांदोग्ये वायमेवार्थोऽस्माभिः प्रदर्शितो यथा कश्चित्सेवको राजकुलं प्र
विष्टः चिरावस्माना दुपक्षीणतदुपकरणः कुत्रपादुकादिमात्रपरिच्छदः स्नातुमशकुवनिवर्तत इति
दृष्टांतो यन्यासो न ह्यसोहस्तादिषूपयुक्तेषु तत्पत्रादिबानि वर्तते. किंतर्हि छत्रादिना व्यातिरिक्तेने
वमत्रमर्त्तसमुदायोपेक्षयोपयुक्तो कर्मणः कर्मांतरं शेषशब्दाभ्यामिति यथेतथागतमनेवं च प्र
त्यवरोहति. यथेतमिति त्रिया विशेषणमुनेवमिति विपर्ययेणेत्यर्थः. पितृयागे धर्मा काशयोनिदि
ष्टयोरवरोहे संकीर्तनादयेति नित्युक्तं अश्वत्थीनामुपसंहारादनेवमित्युक्तो चरणादात्तचेन्नोप
लाक्षणायेति जिनिः. न नुरमणीयचरणा इति चरणं. शोमाचार इत्यनर्थान्तरं अत्रोहः सर्वभूतेषु
कर्मणामनसागिरा. अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्दुदुबुधा इति स्मृतेः ततश्चन कर्मणा वरोहो
वर्णत इति चेन्न कर्मणोपलक्षणायां चरणाश्रुतिवितकाष्णेनाजिनराचार्यो मन्यते स्म. आनर्थ

कर्मिन्नेह न देपद्य चात्। आचारस्यानर्थक्य एव संसिद्धादित चेन्नायदोषः। तदपेक्ष्यत्वात्वं मो
धिकारस्याचारपूर्वकत्वात्। आचारहीनं न पुनर्नर्तदेवा इति स्मृताः॥ सकृत्तु कृते एव तु वादरिः
सुकृतं कृते एव चरणशब्देनोच्यते। चर्यते इति चरणकर्मना हल्लोके वेदयोश्चरणशब्दः शीले प्राप्ति
इः। शब्द उपलक्षणार्थं निवृत्त्यर्थो न हि मुख्ये संप्रवर्ति। लक्षणा श्रयणीयेति। अनिष्टादिकारिणा
मपि च श्रुतं ददानीं वंयते। अनिष्टादिकारिणो ये के चास्मां लोकाः प्रयांति चंद्रमसमेव ते सर्व
गच्छंतीति। ननु सुकृतीनां दुष्कृतकर्मभिः समानफलत्वमप्युक्तमित्याह॥ संयमने त्वनुभूये
तेरेषामारोहा वरो होतत इति दर्शनात्॥ नृशब्दोद्भवोदित दोषानि वृत्त्यर्थः॥ संयमने यमालये दुः
खमनुभूयेतेरेषामारोहा वरो होतत च दुःखमनुभूये चंद्रमंडलमाह। वरोहंतीति। कथं गंयते
त इति दर्शनाद्यमालयगमनदर्शनात्। पुनः पुनर्वशात्मापद्यते मैवैव स्वतंत्र संगमनं जनानामिति
च। स्मरंति च। इतश्च व्यासादयो नावतो पारव्यानादतिष्ठु अपि सप्त। समुच्चयार्थोपशब्दः
स्मरणं समुच्चयेति। सप्त न कारौख महारौख प्रपद्यत यः॥ ननु च चरुत्तादयोपरे स्मय

ते कथं यमस्याधिष्ठातृत्वमत आह। तथापि च तद्वापारादविरोधः। तथापि रौराणापि दिष्टपियमव्यापारा
राज्ञाकरणादविरोधः। अयसि द्वांतः। विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्। नृशब्दः पक्षनिवृत्तौ अनिष्टादिकारि
णां चंद्रावरोहा वरो होततः। कथं पंचायमित्याद्यां वेद्ययथा सौ लोके न संपूर्णत इति अस्य प्रश्नस्य प्रतिव
चने अथेतयोः पथोर्नैकरणे च न तानि मानि ह्युदाराय सकृदा वंतीनिष्ठानि भवंति जायस्वग्नियस्वेस
तत्त्वता यस्तानंते न सौ लोके न संपूर्णत इति अनिष्टादिकारिणा मवरोहं दर्शयति। पथोरिति च विद्या
कर्मणो निर्देशः। तयोः प्रकृतत्वात्। तद्य इत्यं विदु रित देवयानः पथादृष्टापूर्ते दत्तमिति पितृमाणः तयो
रन्यतरेणापियेन गच्छंति ता विमानि तृतीयस्थानमाप्तिमृता नानाति कोषीत कोशु निरप्य वं कुतित्वा यो
धिकृता कृता इष्टादिकारिणः ते सर्वे इति विद्यारिणो या केचिदसौ वा वल्लोको गौत माग्निरिति विकार
। वाचिनाग्निशब्देन ब्रह्मलक्षणायामपदिश्यते। तदुपासनादर्थिगदिना गत्वा भ्रमप्राप्तिरिति कल्पयं
तितदसत्। अशादत्वात्। यः शब्दा प्रतियते अर्थः सशब्दः नद्याग्निशब्दे भ्रमप्रत्याययति नहि चटमा
नयेत्युक्ते मतिराउमानायते योगिकेप्यग्निशब्दस्य योगरूढत्वेमेव गमनाद्वोरिति वतः पंचायान्

देवेति चोपसंहारादधीनामेवोपास्यत्वं न द्वः पूतः पुरापक्षोको भवतीति हिरण्यगर्भलोकां दर्शयति तत्र शोभे
 कर्षं प्राप्य परब्रह्म प्राप्तिरिति विश्वयो ब्रह्म गमयतीति श्रुतिसामर्थ्यात् न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ न तृतीया
 ये स्थाने पंचंम्यामाहुतादिति नियमोऽस्ति पंचंम्यामाहुतोऽपुरुषराष्ट्रवाच्यत्वमवधार्यतेऽनापंचंम्यानामा
 हुतो वार्यते वा कथं प्रसंगात् तथोपलब्धेऽपलब्धेऽन्यतरेणाहुतिसंख्या नियममुक्तो न प्रकारेण
 तृतीयस्थानप्राप्तिकपलभ्येत जायसामि ये वै त्वेव तृतीयं स्थानमिति स्मर्यतेऽपि च लोकोऽपि
 च लोके स्मर्यते सीतादोषदाप्रभृतिनामयानि जलं दर्शनाच्च इत्येव चतुर्विधोऽस्ति तयोर्माजरा
 युजाय जस्येति जोभिर्जालक्षणाः तत्र योषितुरुपसंबंधमंतरणस्वेव जस्तावयो दर्शनात्
 नाहुतिसंख्या नियमः ननु चिरापेव बीजानीमवती आणजं जीवजस्य भिज्जमित्यत्र त्रिविधोऽस्ति
 तत्रा मश्नते कथं चतुर्विधत्वमिति आह तृतीयशब्दावबोधः संशोकजस्य तृतीयेनोद्भिज्जहेन प्र
 वरोधोक्तर्भावः संशोकजस्यैव जस्यैव त्वर्थः स्वदभोभिज्जयोर्भेदकोष्णप्रभवतुल्यत्वात् ॥
 स्वाभा व्यापतिरुपपत्तेः अवरोहप्रकारश्चित्यते तथैतमेवाध्यानपुनर्निवर्तयेत माकाशमाका

शास्त्रं वा कुपुं भाधमोऽभवति धुमोऽस्त्वाभं भवति अंभं भस्मोऽभवति मेघोऽस्त्वाभं वर्षतीत्याका
 शादित्यरूपापत्तिरिति पूर्वः पूर्वः पक्षः सिद्धांतस्तु साभ्यापत्तिराकाशादिमादश्यप्राप्तिरित्यर्थः क
 थमुपपत्तेः न ह्यन्यस्यान्यमावउपपद्येते तत्साहचर्यं तु युज्यते नातिविशेषाविशेषात् प्राधिष्ठंका
 लसादृश्येनावस्थानं स्यात् अत्यकाले हेत्वभावादिति प्राप्तेष्वमः नातिविशेषात् न काले न्यवरो
 हः ॥ यावद्वाही प्राप्ते ॥ तत्र विशेषवचनात् अतो वैरक्तु दुर्नयं यवमिति व्रीत्यादिमावाह ईदुः स
 तरं निःसरणमिति ब्रुवन् पूर्वत्राविरकालतां दर्शयति अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिसोपात्तं इह व्रीहियवाः
 ओषधिवनस्पति यदिति तिलमाषादिति जायं न इति व्रीह्यादिजन्माहुतादिनां मुखं लक्षणाहेत्वभा
 वादिति पूर्वः पक्षः तत्राभिधीयते जीवान्नतराभिधीयते व्रीह्यादौ संर्गमात्रं नुशयितः प्रातर्पाते च न
 शब्दात् अत्र सांख्यस्योदयात् ज्योतिर्महोमादिकमाशुद्धमग्नीषोमीयपशुहिंसायोगात् अधर्मव्या
 मिश्रमतो व्रीह्यादजन्ममुख्यमेवानुशयिनामिति नेत्युच्यते शुद्धमेव कर्म कुतः शब्दात् शास्त्रप्रमा
 णकत्वात् धर्माधर्मयोः नाहं स्यात्साः वीर्यतानि शतसामान्यावधिः संकयं न विधिर्विशेषः सा
 मान्यविधेर्विशेषविधिर्बलीयात् यथायदाह वनीये जुहोत तेन तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतोऽभव

मा. त.

नीतिसामान्यविधिः पदे जुहोति विशेषविधिना ताध्यते. तद्वद्वाहं सायां सावकाशत्वां निरवकाशत्वा
त्तु कर्तुं गतस्या विष्णोः विधेरतो गोणामंत्रजन्मेतः. सिंग्यागाच्च. इतश्च यजादिसंश्लेषमात्रं ब्रह्मादि
भावानंतरमाप्तायते यो पाध्यं न मार्तयेतः. सिंवातनश्च यएवमवतीत्येनासिंश्लेषेन शयाव. द्वारेणरेतः
सेवनसामर्थ्येन पुरुषेण संयुज्यते. न पुनरशयंरेतः. आसिंश्लेषं प्राप्तिपद्यते. तथा तत्र तया गमानविष्ठा
तथा ब्रह्मादाविति सूत्रार्थः. तद्वदयएवमवतीति. तदा कृतिवतीत्यर्थः. मनुष्येण भाक्षितो. न शयामनु
ष्वाकृतिः. भेषणभाक्षितो मेषा कृतिर्भवति योनेः शरीरंरेतः. सिंग्यागानस्तरस्त्रीयोनेरधिशरीरं दर्शय
ति शास्त्रतश्च हृहरमणीयचरणा इति तदविष्ठायादिसंश्लेषमात्रेयुज्यते. ॥ तृतीयाध्यायस्य प्र
थमः पादः. ॥ संध्यास्तृष्टिवाह. ॥ जागरितावस्था चिंतितः. स्वप्नावस्था चिंत्यते. जीवस्य स्वप्नो
ति. द्युप्रसिद्धं सुषप्तावस्था च सर्वोपाधिनिष्कृतमभय रूपमादर्शयितुं. अन्ये तु ध्यानापयोगा
र्यमिति विवेचयंति. यद्यपारमार्थिकं तथादिनिर्वाणं तदा विद्यायाः परिक्षयार्थं ध्यानमुपपद्य
त इत्याधिकरणसंबंधं वदंति. तृतीयस्य ध्यानलक्षणत्वादात तदुक्तं प्रथमेऽध्यायेऽपि

विहीनारितं तत्सर्वं योगिनिष्ठा. अंतस्तद्देर्मापदेशात् दहवउत्तरभ्यएवमादि. संध्ये स्वप्नस्थाने संध्यं
नीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतेः. इहलोक परलोकयोः संध्यो जाग्रसुषुप्तेषां च मध्ये वर्तत इति संध्यं
तस्मिन् स्थितिः परमार्थिकीयतः श्रुतिराह. न तत्र स्थानस्य योगानर्पणानो भवति अथरथान्तरयोगा
न्तरं पथः. सृजते सहकृतेति. निर्मातारं वै केपुत्रादयश्च. इतश्च कामानां निर्मातारं कर्तारं परमा
त्मानमेकेशास्मिन्. समानंति. यएषु सुप्तेषु जागर्तिका मंका मंका मं पुरुषो निर्ममाणस्तु काम्यं त
स्तिका माः पुत्रादयस्तत्र कामा उच्यंते. शतायुषः पुत्रेषु चान्दृणीयेति प्रक्रमाने देवशुक्रं तं
तदेवामृतमुत्तमुच्यत इति च वाक्ये शेषात्. स्वप्नप्रपंचस्य निर्माता परमात्मा तस्य च स्मृतिः. त
थाभूता जायते. स्मृतिर्वादि पूर्वपक्षः. मायामात्रं तु काल्पनिकं नानिर्व्यक्तस्वरूपत्वात्. न शब्दः
पक्षव्यावर्तयति स्वप्ने स्मृतिर्मायामात्रं न वाक्ष्यार्थोऽस्तीति मात्रग्रहणं कापुनरियं मायाभूतस्य
प्रत्ययः तथा हि नैरुक्तेः प्रज्ञानामरूपव्यते. मायावपुनं अभिख्य प्रज्ञाया इति. न चैवं निरालं
बनः प्रत्ययः प्राप्नोति नायं दोषो देशांतरकालांतरानुभूतानुसरणात्. स्वप्ने पूर्वप्रवृत्तार्था

६

भा. ल.

उभयनित वासना वासितं मनो नाशु पारवर्तमानं स्त निज्ञाने हेतुर्भवति शुभाशुभकर्म प्रेरितं मोहनासा
दिदर्शनात्। स एव स्मर्यमाणार्थः प्रत्ययात्वं न इति न दुष्यति दर्शयति च यानि ह्येव जायत्यस्यति नाति सु
न इति जीवस्य चैषा स्त हिः सुख दुःख प्रतिभासनां नैश्वरस्य। तथा च श्रुतिः। य एष स्वप्ने महीयमानश्चर
ति एष आमेति ईश्वरस्य तु या स्त हिराकाशादि विषया सा परमार्थे वा। अत एव वैधर्म्या न स्वप्नादि वाद
लुक्तं न कं पाद। ये पुनर्जागरतावस्थापि माया मात्रमित्याद्योपयति ते स च कुरामि प्रायं नाशयंतः आ
त्रियजनं व्यामोहयंतिकं पुनर्जागरित प्रत्ययेनास्य वैधर्म्यं स च ते काल्प्यं नानाभि व्यक्त रूपत्वात् वादे
शः कालो विषय संनिधिरिंदिय व्यापारो वाधाभावश्च काल्प्यं तेनाभि व्यक्त स्वरूप लाभावात् स्वप्न
स्य॥ स्वप्न कश्चाद्दृष्टे राशु क्षते च न द्विदः। इतश्च जीव स्त हिरे पायतः शुभाशुभ सूचकः स्वप्न श्रुतेः
प्रतीयते। यदा कर्म सुकाम्ये प्रसिद्धं स्वप्ने प्रपश्यति। समुद्रित वज्रा नीयात् तास्मिं स्वप्नान् दर्शन
रति। स्वप्न विदश्च कथयति अराहणं गो वृष कुं जराणां स्वप्ने घगम्या गमन च धन्य इति। स्वप्न
नैतैलाभ्यं जनाय धन्या नोति नहि प्राज्ञस्य सुख दुःख भोग्यता व कल्येते। परस्यापि हेतु कर्त

त्वनिबन्तत्वात् निर्मातरमिति चारु विद्वं जीव परयोरभेदात्। यदि द्वे भेदो जीवस्यापि ईश्वर वत्संकल्प
का स्त हि रस्तु तत्रोत्तरं॥ पराभि व्यानं तु निरो रितं ततो ह्यस्य बंध विपर्ययो चोदात दोष निवृत्त्यर्थः
तु शब्दः सत्यमेकत्वं तदंशत्वाच्च तत्तु न किं न स्वाभि स्विकं रूपं मज्ञानातिमिरपि हितं परमभि ध्याय
तो भि व्यजेत प्रागभि व्यक्तेर्न संकल्प सिद्धिः यस्मात्तत ईश्वरादावस्य बंध विपर्ययो। बंधः संस्तु
रज्ञानाद्विपर्ययो मोक्षः सम्यग्ज्ञानात्। तथा च श्वेता श्वतरीयो मंत्रज्ञात्वादेवं सर्वपाशाय हाति ध्या
ने क्लेशेर्जन्म मृत्यु प्रहानिः तस्याभि ध्याना न्तयेद हे भेदे विवेकै र्थ केवल आन काम इति ननु व
स्फुलिंगस्य वदह न शा क्ते र्भय शक्तिरापि जीवस्य युक्ता किं निबन्धन क्षिराभा वदत्याह। देहयो भा द्वा
सापितरो भोगो देह योगान्। यद्येवमत्यं न मेद ए वास्तु किमभेद ए वा लुप गमने त्याशं व्या निवृत्त्यर्थ
वा शब्दः। तं त्वमसौ तिस्रु न सिं ना सिं नो जीवः स्वाभाविकं नित्य सिद्धं मत्ति न रूप मित र दोषा
धिकं प्रवाह नित्या मिति विवेकः। स्वयं ज्योति र्प्रदर्शनार्थं स्वप्न प्रकरणा मिति रथा धर्मा बोध युक्तः
नत चरथा इत्यभा वं दर्शयति। तदभा वो ना शो पुन ब्रूते रात्मनिति च। तद्यं चैत सुप्तः समस्तः

संप्रसन्नः स्वप्नविज्ञानासुतदानाडीषु सप्तोपपन्नानाडीमेवोपक्रमान्यत्रोक्तं तात्पर्यं प्रत्यवस्थपुत्रीत
तिशेषश्रुतिः तथा यत्र सतासौ मय ददा सम्यं नेभवति प्राप्तेनात्मना संपरिचितो नैद्यं किं च नेवदनांतरमात
आसां श्रुतीनामन्योन्यनिषेधपला सुप्तिस्थानावकल्पप्राप्तावुच्येते समुच्चये स्यात् कथं तदभावः
स्वप्नदर्शनाभावः तदालनिनाडीषु च न विकल्पेनोत्तर्यः कृतस्तेषां नाडीपुत्रीतदालनां सुषुप्तिस्था
नेत्वेन प्रवर्णनाडीष्विति सप्तमी तृतीयोर्था विपरिणोया नाडीभिर्द्वाभिर्द्वादयाकाशं परमात्मा
नं मासाद्य स्वाभितं तेजसाहितदा संपन्नं नेभवतीति तेजःशब्दो ब्रह्मणि दृश्यः कस्माद्विभक्ति
विपरिणोया नाडी सुप्तस्थितिः संज्ञा च ह्यस्मादादिरत्र तु सति संपन्नविदुरिति पुरीतं नाम ह
दयवेष्टनं तत्र श्रुते इति व्यपदिश्यते इति द्विदयाकाशे शयाने यथा गर्भगृहे शयानः प्रासादेशे त
इत्युच्येते संप्रवृत्तिसमुच्चयेन विकल्पो युक्तः पक्षे न्यतमबाधप्रसंगात् अतः प्रबोधोऽस्मात्
यस्माद्वास्मा सुप्तिस्थानं अतएव हेतोरस्मादात्मनः प्रबोधः जीवस्य जागरितस्थानप्राप्ति

यपद्यते प्रबोधहेतुश्चेश्वरः कर्मचतस्मादुत्तरेव सुप्तिस्थानमिति स्थितं ॥ अन्ये तु स्वप्नवृत्तिप्रलय
वदविद्याविलयस्ततश्च ध्यानशास्त्रानर्थक्यं तन्माहुरिति ध्यानलक्षणेनाधिकरणमारब्ध
मितिकल्पयंतितदयुक्तं सर्वमेवमेव ह्यनोपयोगार्थं चित्यते नेदमेवलक्षणमित्युक्तं न च पुषु
प्तिमात्रेणाविद्यानिवृत्त्याशं क्वातमेव विदित्वा तिमल्युमेतातिना न्यः पन्थाविवचनात् अतः
सदेव सुप्तिस्थानमिति सुप्तिन्यायुत्पादनार्थं अधिकरणं यत्रायं सुषुप्तः तद्ब्रह्मसंसारोप
ध्वराहितं प्राप्त्यमिति ज्ञापनार्थं सुषुप्तिप्रकरणं ॥ ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधायः
अनंतरोक्तः प्रबोधः श्रित्यते किं एव सुप्तः स एवोतिष्ठति स्वशरीरे अथान्य इति अनियमहे
त्वभावाद् इति प्राप्त उच्येत स एव कुतः शर्मणे ह्यनुमानात् पूर्वधुरर्धकृतं कर्मानुसंधाया
परे धुः प्रवर्तते तथा नुस्मृतेः अहमिदमदर्शमित्यामानं प्रत्यभिज्ञानाति तथा शब्देभ्यः
प्रतिन्यायं प्रातिन्यायं प्रतियोन्याद्वचति बुद्धौ तावदेवेति तथा बाधशब्देभ्यो हि होत्रं नुदयात्

आत्मानमुपासितेत्याग्नेहोत्रादिकर्मस्वर्गकृतेष्वप्यश्वेदुत्तिष्ठति ततोऽधिकारविरोधः स्यात्। तस्मात्
 त्वेवोत्तिष्ठति नान्यदिति एषामोक्षरएव साक्षात्संसादीति दर्शनं तेषां पूर्वपक्षोक्तत्वेन न सिद्धं
 मुग्धेऽथ संपत्तिः परिशेषात्। किमर्थमिदं चिंत्यते। यदि मुग्धः सुप्तावस्थां वधार्यते तदुहसुत्तं धुरे
 वनप्रबोधययेदिति धुरातीव्राभिद्योतनप्रबोधो न कर्तव्य इति प्रयोजनमुग्धे सत्यवसंपन्न इ
 ति प्रदर्शनार्थं जागरितः स्वप्नः सुषुप्तिरुत्क्रांतिरिति च तस्योक्ता जीवस्य प्रसीनपंचमीकाव
 दिति प्राप्तावुच्यते मुग्धे मूर्छिते मुपलाद्यभिहिते अर्द्धसंपत्तिर्मरणस्थानस्पाद्वं संपद्यते मुग्धः कु
 तः परिशेषाद्विषदर्शनाभावां न जागरितस्वप्नांतर्मीवोन मृतः प्राणोऽप्यणोर्विद्यमात्मानं सुषु
 त्तस्ते हेलक्षरायात्। सुषुप्तो हि प्रसन्नवदनो भवति निमिहितनेत्रः स्वासंपथाक्रमं मुंचति ॥
 तस्मादर्द्धसंपत्तिः। कर्मशेषे सति प्राणोऽप्यणोऽप्यनरागकृतः पत्रप्रयुक्ते न तु न प्राणोऽप्यणो
 प्रत्यर्त्तने इति स्थितं। न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्राह सुषुप्तावस्थायां यत्र जीवः संप
 द्यते तस्य व्रतणः सतसनुना विचार्यते ननु चेक्षते नाशद्विप्रसामिरभ्यचेतनं ब्रह्म समस्तजग

कारणमित्युक्तं अनश्नन्नसतत्वं निर्द्धारितमेवा किमर्थमिदं चिंत्यते। सत्यं भेदरूपमभेदरूपं चोपास्यं
 उतोपसंभूतं समस्तभेदमभिनन्तं संलक्षणबोधरूपमुपास्यमित्ययमंशो विचार्यते तिसृणुबलवोदना
 यां सगुणोऽसुतशोणत्वविद्यादिषु नायं विचारः सगुणोपासितस्य तत्र तत्र प्रतिकरणं बोधनासा
 नर्थ्यं निर्णयति तात्। अत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते साकारं निराकारं च ब्रह्मोपास्यमुभयावगमात्।
 कारणालनाप्रपंचालना च ब्रह्मावस्थितं यथावस्थितं वस्तुपासनं च युक्तं एवं प्राप्ते सिद्धायते नो
 भयलिङ्गं ब्रह्मोपास्यं प्रपंचाकारेण साकारं निराकारं च लिङ्गं लक्षणं चिह्नमुच्यते निराकारमेवो
 पास्यं शुद्धं कारणरूपं कस्मादस्तुल्यमनराव हस्वमिति प्रपंचाकारस्य समस्तस्य निवर्तनत्वात्
 स्वतश्चकारणं कूटस्थं नित्यमेकमेवाद्वितीयं यश्चानुकार्यं कादाचित्कं प्रवर्तते ननु विकारात्मक
 मेवकारणं विकारपरित्यागे कारणस्वरूपमेव त्यक्तं स्यात्। ततश्च कारणमुपास्यमित्येतदेव
 हीयेत तस्मात्स्थित्यादिस्थानाकारसंयुक्तं ब्रह्म स्वरूपमुपास्यमिति नित्यमुच्यते नद्यपि
 व्यादिस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गता स्वतोऽभिन्नत्वादागंतुकत्वाच्च स्थित्यादिस्थानकृतस्य

भा० ८०

पस्यब्रह्मादिनामरूपप्रयं चोनामप्रयंचात्प्रकं ब्रह्मयथा समुदात्मकः केनतरंगादिर्नतदात्मकः समु
 द्भूतकथं पुनर्गम्यते यतः सर्ववेदंतेषु निः प्रयंचं ब्रह्मोपास्यमवधार्यते अशब्दमस्य शर्मरूप
 मययंस एषमेतन्नेत्याला अस्कृतामिति च हतमोतिकरूपानिराकरणात् न चैवमगतव्यक्त
 तोमाया मात्रमिदं सर्वं प्राप्तमिति कारणकार्यरूपं अनेकविधेनास्तीत्यवधार्यते न पुनः प्रयं
 चरूपस्य भावः प्रतिपाद्यते मिदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् सर्वाधिभूतानि सर्व एव आ
 त्मनः समपिता इति मूर्त्तानामुत्तेन वाद्य प्रयंचेन नेमिस्त्वा नीयेन परिवेष्टितो नामरस्ता नीया
 नां विज्ञानात्मनामंतरतमेपरमात्मनिरयचक्रनाभिस्त्वा नीये समर्पणाद्देहागम्यते अतो
 भेदाद्देहागम्यतो लोकाकारवदुपास्यामिति चेन्न प्रत्येकवचनतद्वचनात् प्रत्युपाधिभेदवचनात्ता
 वादित्यर्थः अध्यात्ममधिदैवतं च ये विज्ञानात्मनस्तेषां सर्वेषामेवेतानां च हतमोतिक
 नां ये वैकाभावाः स एव परमात्मा ध्यायेत्यनोपादिश्यते मधुविद्यायां यथा यमस्यां पृथिव्यां
 तेजोमयो मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरं तेजोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स पोषमात्मन्यादि

ना ॥ अविचेवमेके ॥ अविचेवं भेददर्शननिंदापूर्वकं अप्रमेवापास्यमेकेशाखिनः समामनंति मन
 से वेदमात्रं नेह नानास्ति किंच न ॥ मृत्योः समृत्योः समृत्कमाज्ञातियह नानेव पश्यति भिन्नं ॥
 तथा श्वेताश्वराणां भोक्ता भोग्यं प्रतितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं निविधं ब्रह्म तदतिभोक्तभोग्यनिप
 त्तरूपसृष्टिप्रकरणपर्यालोचनया प्रयंचरूपतायामरूपवेदेव ब्रह्मावधार्यते तत्प्रधानत्वादित्या
 ह अस्कृलमनरावहस्वमदीर्घमशब्दमस्य शर्मरूपव्ययं आकाशो वै नामनामरूपयोर्निर्वाहता
 तेयदंत एतद्वत्प्रदिओत्तमूर्त्तः पुरुषः सवाह्याभ्यंतरो ह्यजः तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमंतरमवाद्य
 मयमा ब्रह्म सर्वानुभूतित्वेव मादीनां वाक्यानां सृष्टिप्रकरणस्याप्यरूपं ह्यतः प्रतिपादने तात्पर्यं
 यं मृद्भूतं तत्र प्रणयनादवगम्यते अतः संलक्षणमिवादितीयं प्रलयावस्थायामेवोपसंयुतसम
 स्तावकारं ब्रह्म सर्वानुभूतित्वेव मादीनां वाक्यानां सृष्टिप्रकरणहमस्मात्तद्धेयं ॥ एवं तर्हि संलक्ष
 णमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमित्यत आह प्रकाशवद्बोधेयार्थात् प्रकाशश्चेत्येतादौ मोतिरस्यास्ता
 तिप्रकाशवद्बोधरूपं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ शास्त्रस्योवेयार्थात् तमेव भांति मनुभाति सर्वमादित्यर्थः

नमसः परस्यादिति। आह च तं मात्रं। चेतन्यमात्रं रूपांतररहितं स यथा सैव ध्वनो अनंतरो गद्यः कृ
 सौरसद्यन एव वा अरेयमात्मा अनंतरो गद्यः प्रज्ञान धन एवेति वाहिरंतश्च यथा लवणरसः सैव
 तथा यमात्मा विज्ञान धन एवेत्यर्थः। श्लोको वा न भवतः ब्रह्मायाति प्रवेचो यं रूपं हितानु वेकृतं। जहा
 तिकाटना वस्ता जल धौल वणं यथा। चेतने चेतनं क्षिप्तमभेदा चेतनी भवेत्। उपायां वस्तुव न्य
 स्तं तत्सर्वं लवणी भवेत्। दर्शयति च यो विस्मयते मंत्रो दर्शयति नित्यो नित्यानी चेतनश्चेतनानामि
 ति। स्मर्यते गीतासु। आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। आह याज्ञवल्क्यः। अनन्यविषयं कृत्वा मनो
 बुद्धिस्मृतिरद्वयं। ध्येय आत्मा स्थितो न्योसौ दादये दादय वक्ष्यमुरिति। अत एवोपमा सूर्यकादिवत्
 यतः संलक्षण बोधलक्षणं च ब्रह्मेकमादिना यमुपास्यं अवयोगशास्त्रेषु जल सूर्याकादिवदि
 ल्पमेवापादीयते। यथा ह्ययं जातिरात्मा विवस्वानयोभिर्नां बद्धे को नु गच्छन्। उपाधिना किं
 यते भेद रूपो देवः क्षेत्रेषु वमजो यमात्मा। एक एवाहं हस्तात्मा भूतमते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा
 बहु चैव दृश्यते जल चंद्रवत्। इति। एक सावितानिर्विकारो जल सूर्यकास्तुपाधिभिर्नाः तद्वत्पर

मात्मानं दंशभूता जीवा इति। अंबुवदग्रहणं न तथात्वं। अधुना दृष्टांतं वेधर्म्यमुच्यते। सावितुर्भिन्नदेशं स्पंदुना ग्रहणा
 दुक्तजल सूर्यकादयः। अचलमूर्तस्य परमात्मनः सर्वगतस्य च न संभवत्कपादयोऽस्मिन्नेदं शोषु प्रतिबुद्धोदयः स्या
 द्। इत्यत्र प्रतिविधीयते। वृद्धिहासभाकूलमंतर्भावा दुभयसामंजस्यादेवं। नहि दृष्टांतदाष्टीती कृयोरसंतं साधर्म्यं
 विवक्षितं। संभव आहश्यनुप न्यस्यते किंपुनः सादृश्यं वृद्धिहासभाकं यथा जलं ह्यो व द्रते हो स च हसति
 सूर्यकादिः तथोपाधिर्मानुविधापि पुत्राविषु सामान्या लना परमात्मानिर्विकारस्वमाहमस्मावर्तत इति।
 दृष्टांतप्रणयनं। कस्मात्पुनरुपाधिर्मानुभूतं तस्मै च ज्ञास्तदंतर्भावा दुपाधिपरिवृत्तत्वादेव मुभयोर्दृष्टां
 तदाष्टांतिकयोः सामंजस्यादविरोधः दर्शनाच्च। कथंपुनर्जीवात्मनां परमात्मा शशभूतानां अंतर्भा
 वो गम्यते। दर्शनात्। अनेन जीवात्मनानुप्रविश्य पुरश्च के द्विपदः पुरश्च के चतुष्पदः पुरः सपक्षी
 भूत्वा पुरः पुरुष आप्रविशति। तस्माद्युक्तमत एवोपमा सूर्यकादिवादिति। प्रकृतो तावत्सं हि
 प्रतिषेधतिततो ब्रवीति वस्तुतः। इतश्च प्रपंचाकारविनिर्मुक्तं संलक्षणं च ब्रह्मनिदिध्यासि
 तव्यं। देवान्ब्रह्मणोरूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेति उपक्रम्य मूलरजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा

भ्यायते. अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यस्मिन् स्तीती शुद्धमुक्त स्वरूपमवधारयति.
 कथं मूर्तशब्देन भूतत्रयमुच्यते अमूर्तशब्देन च भूतद्वयं माहाजनादिरूपं जीवस्य वा सनामयं
 तत्र प्रथमो नेति शब्दो मूर्तामूर्तनिषेधको द्वितीयो वा सनापतिषेधकः तदेव वीसायुक्तेन प्रतिषे
 धेन भूतपंचकं सूक्ष्मं च नासना रूपं यत्किं विद्वेत्त न जानमाना लरूपं पुरुषस्य शुद्धमात्मरूपमु
 पारष्टुं भवति न पुनः प्रपंचस्यैवाभावः प्रतिपाद्यते अतस्तत्त्वाद्वाक्यं स्यतदेतदाह। प्रकृतौ ताव
 द्द्वं प्रकृतस्य यदेतावच्च सुपाधिद्वयपरिक्लिप्तं तत्प्रतिषेधतिततो निर्विकल्पकं परिशि
 ष्टं ब्रह्मसूत्रः पुनर्व्रणीति अन्यत्परमस्तीति. एषा च नाक्षरयोजना न येतस्मादिति न प्रपंच
 प्रतिषेधरूपा आदेशना न्यत्परमादेशनं ब्रह्मणो स्तीति कृतवानेति नैलुक्तमिति श्रुतेरभिप्रा
 यः। ततो ब्रवीति भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यं अथ नामधेयं सत्यसत्याभि
 तिप्राणावैसत्यं तेषां मेव सत्तमिति मिति ब्रवीति. अपरे तु प्रकृते तावद्व्यमित्यारम्भा
 धिकरणान्तरं कल्पयति नेति किं ब्रह्म प्रतिषिध्यते. किं वा नामरूपं प्रतिषिध्यते इति संदेहं

कृतवानामरूपप्रतिषेधो यं न ब्रह्म प्रतिषेध इति सिद्धं तया तत्र द्युक्तं संदेहा संभवात्। असंनेव संभवतीत्य
 वादादस्तीत्येवापलब्ध इति चावधारणात्। सर्वोपनिषत्सु च प्रपंचाकारनिराकरणादद्वितीयब्रह्म
 प्रतिपादनात्। अस्यामप्युपनिषद्गुणकमोपसंहारयोर्ब्रह्मणो वस्तुनात्। तस्मात्सत्यज्ञानानंतलक्ष
 णं ब्रह्म न प्रपंचाकारेणाकारवादिति प्रदर्शनार्थं सूत्रं तत्रैतस्मात्सत्यज्ञानमनंतमिति सिद्धिं नाकारता
 प्राप्नोतीति तं न सत्यमिति र्वर्माव्यपदेशः तस्यैतन्मन्धर्मो न ह्यसतो धर्मयोगः। स चाग्न्योक्ष
 वदव्यतिरिक्तः अन्यत्राभावाद्यतिरिच्यते विद्यादादिविलक्षणो चैतन्यरूपमसाधारणमिति
 अनंतो स्तीत्यनंतं स्वरूपतो देशतः कालतो वा तत्वं घटक्षिति नमसां तद्विपरीतमनंतमिति
 एकमेव स्तुन धर्मधर्मिभेदेन स्वरूपभेद इति न हि गुणरहितं द्रव्यमस्ति न द्रव्यरहितो गुण इ
 ति स्थितिः। तदव्यक्तमाह हि। कस्मात्सु न संन गृह्यते. यदस्य द्रव्यं दुर्विशयं इति सूक्ष्मं आ
 ह वन चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति। अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां. अव्यक्तं च दन वमतमे
 व स्यात्। नैव सुते। अपिशब्दः संभावनायां संराधनकाले पश्यंति संराधनं भक्तिध्यानादि

नपरिचयः कथं गम्यते श्रुतिस्मृतिभ्यां। अज्ञानमसादेन विशुद्धसत्त्वस्मृतं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः। यं विनिश्चयितव्यं साः पश्यन्ति सनकायैः। योगिनस्तं पश्यन्ति भगवंतं समातनं॥ प्रकाशादिवचोवैशेष्यं प्रतिपद्यते अभिनः काशश्च कर्मण्यभासात्। यद्युक्तः परमात्मा तं दिव्यो ध्यानगम्यः ततो न्यस्तं तर्हि जीवस्य प्राप्नोति ते सुच्यते। यथा प्रकाशः सौर्य आदि ग्रहणादाकाशावाद्यदाद्युपाधिधर्मानुविधायी विगते पूयाधिपवैशेष्यं प्रतिपद्यते। अभिनः संने वमं यं जीवः प्रागप्यभिनः संननस्त्वमपरं रूपं प्रतिपद्यते। परस्वरूपप्रकाशाभिव्यक्तिः सच तस्मिन् कर्मण्युपास्ये परमात्मनि संराधनाभ्यासान्नान्येति। सचैवं ये समाधिर्मन्त्रेण ब्रह्मसत्तावयमिति मन्यन्ते तेषां मिथ्यानिमानः स इति सूत्रकारेण सूचितं भवति। अथवा संराधन इत्यधिक्रियते। संराधने कर्मण्यभासादिति। अतो न तेन तथा हि लिंगः। यस्मादभेदः स्वाभाविकः ततो हेतोरनं तेन परमात्मना विधूया विधाजालमेकत्वं प्रतिपद्यते यतो लिंगं स यो ह वै तत्। तनस्तु तं पश्यते। निष्कलं ध्या

यमान इति भेदः कर्तृकर्मव्यपदेशादभेदस्तत्त्वमसीति। अहिर्बुध्न्युलव इष्टं यो परमात्मा हि स्थानीयः कुण्डलस्थानीयो नीव इति। प्रकाशाश्च यवद्वाते जस्वात्। काशश्चः प्रकाशोऽन्तरयथा सवितुः प्रकाशः तदा अयमभिव्यक्तिर्योः परस्परं भेदाभेदो जस्वसामान्यादेवं जीवपरयोः। पूर्ववद्वा। अहिर्बुध्न्युलपक्षे जीवस्वरूपानित्यत्वं प्रसक्तिः सवितुः प्रकाशापक्षे व्याधाराधेयभावः। प्रत्यहमुदयास्तमयो च तस्मात्प्रकाशादिवचोवैशेष्यमिति। यच्च विद्युल्लिंगोऽप्यहो यथा पंचवृत्तिः प्राणस्वभावतोऽपि नोऽपि तेषु बाह्यं वायुं च संबध्यते प्रकाशादिवचोवैशेष्यं तेषु योजनीय इति स्मृतं। प्रतिवेधाच्च। नान्यो तोस्ति इष्टं येन मादौ प्रतिवेधादभेदसिद्धिः। परममनः सत्त्वमानसम्वत्त्वमेदं व्यदेशेभ्यः। सत्यज्ञानानन्तानंदसत्कारणानिर्द्वारितयथान्यथा ब्रह्मणः परममनसत्त्वमसीति पूर्वपक्षयतिः। सनुव्यपदेशात्। अथ य आत्मा सत्त्वमसीति निरिति सलिलविधारणं वस्तु सत्त्वमसीति। यथा सतोः परमस्ति तयोऽति उन्मानव्यपदेशाच्च षोडशकलं वस्त्वस्मिन् परिष्ठितं मुच्यते। तथो तो यत्प्राप्तिसिद्धं लोके संबंधव्यपदेशात्। सप्रतापोऽस्य दासं नोऽप्रवर्तितं। सवाप्यनस्मिन् सति ह्योरप्युपपद्यते चेत्तदेव दत्तयोरिव भेदव्यपदेशात्॥॥

आताम्यदासंम्यनोभवतीत्येवोरादित्योहिरन्मपः पुरुषोदृश्यत अथाथयएषोतरक्षिणीपुषोद
 शतइतिप्रोक्षेभिधायते। सामान्याः। तुशब्दः पूर्ववद्वानिरुपाह्विनब्रह्मव्यतिरेकं किंनकेमेवेत्येवधार
 णात्विधरणसादृश्यात्तेतुशब्दः। बुद्धर्थः पादवत्। बुद्धिरुपासनातदर्शउन्मानोपदेशः पादवत्तथा
 मनआकादिवत्। संबंधभेदव्यपदेशोपाकरं समोम्यतिसुप्तिस्मानविशेषात् सर्वोपाधमपसमा
 वेक्षया संबंधाभूतरादित्यादिस्मानविशेषादेकस्यापेभेदाचोशयथाप्रकाशस्यसालिलगतस्य
 उपपत्तेश्च। स्वमपीतोभवतीतिनिर्देशोपपत्तेर्नरनुद्यतवसंबंधः। तथाअप्रतिवेधात्। यथा न्याप
 उक्तस्तथायस्यप्रतिवेधात्। स एवाधस्तात्तेवेदयस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदिति अनेन सर्वग
 तत्वमायासिंशद्वादित्यः। अनेनानंतरोक्तेन न्यायेन सर्वगतत्वं ब्रह्मणः सेतुत्वादिनत्परिदेदीन
 राकरणात्। आयामशब्दोयस्यास्तिवचनादित्यर्थः। यावन्ताअयमकाशः तवानोपातदुदपाकाशः
 आकाशवत्सर्वगतश्चानित्योपाया। पादिवोद्धापादुद्यत्तित्यादित्यहणं। सुकृद्वाप्रासंगि
 कं सर्वगतं दर्शितं नात्र पूर्वपक्षाशङ्का। फलमनउपपत्तेः। कर्मफलनिधिकारिकामतईश्वरा

भवितुमर्हतिदेशकालमात्रविभागं ज्ञात्वा तस्योपपत्तेः। श्रुतत्वाच्च। इतश्चस एवेवमहानज्ञाआत्मा
 अंनदेवसुदानइतिश्रुतेः। पक्षोतरमुच्यते। धर्मजेमिनिरतएव। जैमिनिराचार्याधर्मकर्मफलहेतु
 मन्यतेकस्मादतएवश्रुतेरुपपत्तेश्चस्वर्गकोमायजेतेति। इतरथाकर्मोपदेशात् नर्थकः स्यात्। पाद
 धर्मफलहेतुर्नस्यात्। तथाचोक्तंस्वर्गकामाधिकरणेप्रसाधकं तु तादर्थ्यादितिपुरुषपपलस्यवा
 दर्थ्यादफलार्थ्यादिसंनार्थः। सचसाधितः। फलायाधितोपूर्वमित्युच्यते। पूर्वतुवादरायणोहेतु
 व्यदेशात्। तुशब्दोवधारणार्थः। सचसाधितः पूर्वोक्तमीश्वरहेतुं मन्यतेभगवान्वादरायणः कृतो
 हेतुर्व्यदेशात्। एषत्वैवसाधुकर्मकारयतितंयमभ्योलोकेभ्यउन्मिनीषतइत्यंतसंनयोमिब्राह्म
 रोवाधियज्ञंवनियंत्वैववणासत्येवधर्मपरमात्मनः कर्मानुरूपफलदातृत्वमुच्यतेइत्यविरोधः
 केवलिनरांतर्यामिवापारोनिवेशः सफलहेतुसितिमन्यतेनदपुक्तं तद्वापारस्यनित्यत्वात्स
 र्वप्राणसाधारण्याच्चनकनचिदाधिकारिणासोनिर्वत्येतनहिनित्यस्यसाद्यत्वमुपपद्यते
 सवापारेहप्रयत्नेपुरुषानियतेतस्मादसमीचीनमिति॥ २॥ तृतीयाध्यायस्यद्वितीयः पादः

भा. त.

सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्। सत्यतानांतं लक्षणं प्रोपास्यं न प्रपंचाकारविशिष्टमिति स्मृतं
इदानीं चिंतयेत् किं सर्ववेदांतप्रत्ययमेकं विज्ञानमुत भेदति। ननु चेष्टां विंतानुपपन्ना यदा विज्ञेयं ब्रह्म सर्वत्र
कंतदा तद्व्यपं विज्ञानमुल्लेखितं। कथं भिद्येत न च ब्रह्म निब्रह्माणिसीत। येन तत्ताना निभिद्येरत्। अतश्च प्रति
वेदांतं विज्ञानभेद इत्येका नुपपन्नानां पि चोदनाद्यविशेषोदित्यभेदसमर्पितं कर्तव्यं अचोदनालक्षणत्वा
ज्ञानस्य। अचोच्येत ज्ञानमापासनमभिप्रेतं प्रथमं तावद्वाक्याद्ब्रह्मस्वरूपविषयं ज्ञानमुल्लेखितं तद्व्यपमेव
रूपावहेदकं घटादिविषयप्रत्यक्षादिज्ञानवदिदं तपासनं निर्णतिवस्तुतत्वे पश्चात्क्रियते यथा गुरुमुपास्तरा
ज्ञानमुपास्त इति ज्ञातस्वरूपस्य गुणवदेकपासनं भवति। तच्च विधिगम्य यथा चोपासनकवश्यं कर्तव्यं तथा
चतुर्थ्याद्येव श्यामः। तस्मादुपपन्ने यो चिंता परविद्याविषया बानुल्यत्वात् अत्र पूर्वपक्षवादी न म्येत प्रति
वेदांतं विद्याभेद इति शारवांतराधिकरणपूर्वपक्षवदत्रापि पूर्वपक्षो योजनीयो नाम भेदात्कर्मभेदा
पथद्वयोतिगारिविति तथा चापि काटकेनैतिरियक राजसेनेय कक्षां दोग्धमिति रूपभेदात्। कर्म
भेद उक्तः रूपं द्रव्येदेकं अन्यदोषेन कर्मनिरूप्यते परिहिते तत्रोदाहरणं विश्वदेवदेवत्यादा

मिक्षायागाद्याजिभ्योनाजिनमिति यागांतरदेवतागुणभेदात्। अस्ति चात्रापि गुणभेदः पंचाग्निवि
द्यायां राजसेनेयिनः। पञ्चमग्निमासंतिष्ठं दोगाः पुनः पंचमस्तौ त्ये पलव्यमिति। श्रूयते तेन सदि
द्यादिष्टोक्तं रूपमदुक्तः कारीरीवाक्या न्यधायानास्तेति शिवाभ्रमोभोजनमाचरांत नापरे अस्ति
चात्रापि धर्मभेदः शिरोव्रतादिपुनरुक्तं च कर्मभेदकनिष्ठं यादिव प्रतिवेदांतमेकैव विद्यापुनरुक्तं
तावस्यात्। विद्याभेदे तु न दोष इत्येवं प्राप्नोति धीयते। सर्ववेदांतप्रत्ययमेकमुपासनं प्रत्ययशब्दः
प्रमाणवाची चोदनाद्यविशेषादित शारवांतराधिकरणासिद्धां न तस्मै चोपासने हेतुचतुष्टयप्रदर्श
नार्थं एकं वा संयोगरूपं चोदनाख्याविशेषादित फलसंयोगः तत्राविशिष्टः उपास्यब्रह्मस्वरूप
सर्वत्राविशिष्टं तथा प्राणविद्यायाः प्राणस्वरूपश्चाग्निविद्यायापंचाग्निस्वरूपमिति चोदना
वाविशिष्टा। चोद्यत इति चोदनापुरुष व्यापारः प्रयत्नाख्यः सर्वत्राविशिष्टः अन्ये चोदनाश
ब्देन नियोगश्च अत इति नियोगमवतार्य एवं वर्णयंति। स्वात्मेक्षितं सर्वं नियोगमस्त के ध्याता
प्यसकलबाह्यप्रपंचं प्रति लापयं न नंतरं च कर्तृभोकादिरूपं प्रविलापयंनुपासकस्य ब्रह्म

भा. ८०

भावमभिव्यक्तितत्तदयुक्तमिति पुरस्तादेवोक्तं एतावांश्च व्यापारकलायः कथं नियो गस्या
चेतनस्योत्पत्तिरिति नोत्तरं वक्तव्यमिति नोत्तरमप्येतत् समारम्भाच्चाल विद्यापश्चात्त विद्याभ्रं
विद्येति एते श्रुतिर्हेतुभिस्तत्र प्रत्यभिज्ञानात् तन्मैकत्वमिति तद्वत् प्रतिपत्ते भेदापुनः कृतपरि
हारो न्येयस्याः शारवाया अभेदादस्तेषां प्रतिपत्त्यर्थं सैव विद्यापुनः पुनः आयते एतस्यांत
शारवायां प्रतिपत्तुरभेदात्प्रतिप्रकरणं विद्याभेदा वाक्यानां परस्परविराको हत्वा त्वा यथाशा
रित्यविद्योपकाराल विद्यासद्विधाभूमविद्यादहरविद्येति भेदां नेति चेत्स्योदेकस्यामपि
ज्ञानानामेकत्वं गुणभेदा नोपपद्येत वा तस्येति नः पञ्चमपरमग्निरेवाग्निभ्रवतीत्यादिना
समामनंति अतो न विद्येकत्वमिति युक्तं तत्परिहर्तव्यं अत्रोच्यते स्योदेकस्यामपि वि
द्यायां एव विद्योभेदा येषां कादश द्वादशकपालयो रगीषामा पः ओउपोः शारवांतरपवि
तयोः कपालसंख्या भेदेति अत्र द्वादशपूर्णमासयोः सांपदिकाभिप्रायं पंचत्वमयत्र

विशिष्टं। छंदोगानामपि पञ्चाग्निः पच्यते न प्रेतं दिष्टमिति न्ययः एव हरं नीति वाजिनामापादेषा
स्मरेवान् घृते प्राप्तां न विधीयते अस्मिन्मेकयोक्तं सर्वं दृष्टं न द्वेकवा विशिष्यते न चास्मिन्
श्रुत्यं ब्रह्मलोपास्यं प्रधानं शशविपाणतुल्यत्वादेकत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च अपि च नास्ति कबुद्धि निराक
रणार्थं तद्वचनं निष्कृष्टास्ति लोपासनार्थं। तथा चैतैरियश्रुतिः अस्मिन्नेत्यसंनैव संभवंत्य
सद्वृत्तिर्बेदवेति ब्रह्मति चेद्देदसं न मे नंततो विदुः शितेति प्राणसंवादे पितृतो वे प्रजापतिरिति गु
णोपसंहारो नामापि संहारो न मेदकं यं यनामत्वात् ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारे धिकाराच्च
ते नियमः। यदध्यायवर्णे शिरोव्रतं तदपि स्वाध्यायस्य हीति हेतौ यतः तथात्वे अध्ययनो गत्वेन
मित्रसप्तमाततदंगतया शिरोव्रतं विधीयत इत्यर्थः। समाचारे गुणैर्दमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्या
तमिति पद्यते नैतद्वीर्णाव्रतो धीयेनेति बाधिका रात्। यथा सवाहो माः शतौ दनादयः आपव
णिकानामेवैकानामेवैकाग्र्ये दीयंते नान्येषां तथाध्ययनधर्मः स्तवामेव दर्शयात च सर्वे
दायस्य दमामनंतोत्येव मादितस्माद्वैकत्वं। उपसंहारोर्था भेदाद्धिशेषवत्समाने वा प्रयो

भा. ट.

जनसूचं समाने विज्ञाने सत्येकस्यांशाखायां उक्तस्य गुणस्यान्यत्राप्युपसंहारः प्रयोजनोपेक्षा
तथा यथाग्निहोत्रादिविशेषस्य सर्वत्रोपसंहारः अन्यथा त्वंशद्वादिति चेन्न विशेषात् तथोहि
मासं न्यंप्राणम्युस्तेन उद्गीयते तेभ्य एष प्राण उगायदिति वाजेनायनः समा मर्नति कंदा
गाः पुनरथ हीय एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीत चकिर इति तत्र संहारः संशयः
किमत्र विधाभेदः स्याद्वा होस्वित् हि द्वैकत्वमिति प्राप्तं पूर्वोक्तन्यायेन ननु चान्यथा त्वं नाना त्वं विधा
याः कुतः शब्दात् त्वं न उगायेति कल त्वं प्राणस्य वाजिनो निर्दिश्यते अन्यत्र कर्म त्वं न मुद्गीथमिति
च न विभक्तिरुक्ता त्वा विशेषाद्देवदुत्तरस्यां शाखा विशेषाद् उद्गीथविधेति वसमात्वा अविशेषा
त् नवाप्रकरणे दास्यरोवरीयस्त्वादिवत् वेति पक्षस्यावृत्तिः विद्या नाना त्वं प्रकरणे दास्य
मभेदात्पर्यः कथमेकतो ज्ञानक्रियायाः प्राणः कर्ता कीर्त्यते सकला चोद्गीथशक्तिः तत्राववक्षि
तां हं दोष्ये उद्गीथावयवः प्रणवः प्राणदष्टविषयः स च वाक्यवाया समानता मात्रेणैकविधा त्वं
यथाभ्युदयेष्टि पशुकामेष्ट्वोर्मेदः कर्मसेदात् यस्य हविर्नैरुत्तं परस्ता चंदमा अष्टुदेनिसंज्ञे

धातरादुक्तान् विभजेत् इति अभ्युदयेन निमित्ते स एवाभावात्त्यायागः प्रयोगमात्रभेदे नोपदिश्यते यः
पशुकामस्यात् सोमावास्याया मिष्ट्वातरालान् त्रैधा विभजेदिति पशुकामेष्ट्व्यागांतरमिष्ट्वेति पूर्व
कर्म समाप्त्यवगमात् परोवरीयस्त्वादिवत् आकाशोद्येवेतेभ्यो ज्ञानाकाशः परायणः स एष परोवरी
यानुद्गीथ इत्यस्मादित्यहिरण्यश्च शुभ्रविशिष्टा दुद्गीथोपासदिद्यते यत्पुनरहं केचित् परोवरी
यस्त्वादीनां गुणानां लक्षणार्थत्वेन विज्ञितत्वात् ब्रह्मेधोमयत्वापास्यमिति विद्ये कत्वमिति तदुक्तं
यथाशब्दांतद्वादिभिः कर्मभेदेव सायते तथा वापितेरेव विधाभेदा यथा उपको सलादिविद्या नानुव
यथा श्रुतार्थग्रहणसंभवे लक्षणा युक्तां स्वमनीषिका यानुतरं न वक्तव्यं संज्ञानश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि
उद्गीथविद्येति संज्ञानश्चेदेव मुक्ततदापि परोवरीवेयस्त्वादिवदिति प्रकरणसेदात् संज्ञायाश्च दुर्बलत्वा
इव तितुसंज्ञे कत्वभेदेयाद्वा दशाहेगवानयने च प्रथममहः प्रायणीयं व्याप्तिश्च सनेजसं उद्वेतदक्ष
रुद्गीथमुपासीत इहाध्यासापवादपरीयनिराकरणद्वारेण व्याप्तिर्भावेत अध्यासाभासप्रतिमाद्वि
विष्णुबुद्धिः अपवादो नाम अहंकारपर्युदासेनाभापदेशः पर्यायो नाम करः पाणिशित्वाप्तिर्नाम सर्व
त्रावस्थितस्योकारस्योद्गीथशब्देन विशेषेव स्तानंतत्राध्यासो नयनीयते अनवधारणा दुद्गीथे सरमध्यस्थ

भा. न.

ते अक्षरे बोद्धव्यं इति नाप्यक्षरं बुद्धान् दुर्द्धिनिर्वत्यते. अशक्तः स्यादोकारस्याप्यक्षरत्वा नापि वक्तव्यं
प्रासङ्ग्यत्वात्. पारिशेषाच्चानेहेतोर्विशेष्यतः. उक्तं यमत्र ब्रह्मवैवर्तः प्राणवस्तुपासीतेत्यवरुद्धमस्यः
सर्वभेदादस्य त्रैमे. वाजसनेयिनां चंदोगानां च प्राणसंबादे. ये ध्यगुणा न्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं. वागा
दयोपितत्राशिष्टत्वादियुगाश्चिताः उक्तास्ते च गुणाः प्राणोपनः पुनः समर्पिताः यथाहं वशिष्ठास्मि त्वं
तद्वशिष्ठोसीत्यादिना कोषीतकोनां तु प्राणसंबादे वशिष्टत्वादयो गुणाः उक्ता वागादीनां न पुनः प्राणस
मर्पिताः कथमेवं हि समासनां तयोहवे ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं
ज्याहवे वशिष्ठं वेदवाचानं शिष्टायाहवे ह्यतिष्ठानेद. चक्षुर्वेदानां योहवे सपदं वेदमात्रं वेद
यत्. योहवायतनं वेद आयतनं स्वांतां भवात्समोहवा आयतनं. अथ हे इमा देवताः प्रजापति
पितरमेत्याहुवद्. कोवेनः श्रुतिरसि होवाच. यजोपति यस्मिं उक्ता नेशरीरं पापिष्ठतरं
विमन्यते सर्वे श्रुति साहवा गुहा क्रामन्त्या रुक्म अवदंतः प्राणे न पश्यंतश्चक्षुः द्यौः प्रा
त्रेण ध्यायंतो मनसैव मतिः प्रायो होचक्रामतस्तदपद्यंतयंतं हसन्मभ्यो दुर्मगवंति तिसहा

वाचप्राणः किं मे न भविष्यतीति यत्किंच ब्रूय आशकु निभ्य इति किं मे वा सो भविष्यतीत्याप इति होचुस्त
स्माद्वा अयमशिव्यन् पुरस्ताच्चोपरिष्ठाद्वाभिः पारिदधाति नभुको हास्यमासो भवत्यनयो ह भवती
ति नत्रायमर्थः सांशयिकः किं प्राणे वशिष्ठादयो गुणाः उक्तं न ह्युत्तनेति किं प्राप्तं तत्रानुपसंहर
साधुतत्वादिति प्राप्त उच्यते. अत्र शास्त्रांतरं वशिष्ठादयो गुणाः उपादेयाः कुतः सर्वत्र प्राणविज्ञा
नस्य प्रत्यभिज्ञानां नैवेकं प्रत्यवाशिष्यते विद्या सर्वशास्त्रासु सर्वपुरुषाधिकारादष्टतत्त्वमाकं
चित्त्वरं प्रत्यभिज्ञानप्राप्तिहेतोर्विद्यमानत्वात्. आनंदादयः प्रधानस्य ब्रह्मश्रुतिषु आत्करं
प्रत्यभिज्ञानस्यैकं रूपत्वं विज्ञानघनत्वसर्वज्ञत्वं सर्वात्मकत्वमित्यादयो धर्माः कश्चिद्यत्र
क्रियमाणाः प्रधानस्य ब्रह्मणः सर्वत्राभेदात्सर्वत्रोपसंहर्तव्याः प्रधानाव्यातिरेकादुक्तानां
यत्र प्रधानं तत्र ते भवितव्यमिति कः पुनः पूर्वपक्षार्थका हेतुः प्रतिवेदांतं वा क्वातां निराकां
सत्वादिति प्रधानस्य सर्वत्रैकादेकादेकत्वेन निराकांशलत्वमसिद्धमिति सूतं. यद्येवं प्रि
यशिस्त्वादयो धर्माः प्राज्ञपुरित्याशाद्याह ॥ प्रयाशिरस्त्वा घप्राप्ते पपापववोहिभेद ॥

प्रियं मोदः प्रमोद इत्येवामेव प्राप्तिः कुतः यो तो भे सति स्थिता मुप-व्याप-यौ विषय-कृताः प्रियादयः परस्य
रंभिनाः साति शेषेषु मोदेषु पय-धेतु-नाभि-नो-ब्र-स-णि-त्यभि-प्रा-यो-न्या-स्या-तं-व-स्त-भि-रा-नं-द-म-या-धि-क-र-
ण-प्रिया-दि-सं-का-त-नं-प-रा-त्म-नः-प्र-भु-रा-नं-द-स्या-नं-द-मा-त्रं-अ-त्य-म-मं-भा-गं-भू-ता-न्यु-प-र्ज-वां-ति-ति-प्र-द-श-ना-यं
नायं ब्रह्म धर्म इति । इत-त-व-यं-सा-मा-न्या-तः । प्रिय-शि-स्वा-दि-व-दानं-दानं-दा-द-यो-ना-नु-वर्-त-इ-त्य-रा-द्वा-ह-इ-त-रे-
नु-स-र्व-त्र-स्य-र-थ-स्य-ब्र-ह्म-णः-सा-मा-न्या-द-मे-दा-दि-त्य-र्थः-प्र-थ-मे-सू-त्रे-हे-तु-नं-द-दर्शितः । य-शि-व-स्त्वा-दि-वेष-प्रि-
म-अर्थ-म-ने-न-सू-त्रे-ण-हे-तु-क-थं-नं-कृत-मि-ति-अ-पु-न-रु-क्ता-ता ॥ २ ॥ आ-ध्या-ना-य-प्र-यो-ज-ना-भा-वा-त्-क-व-व-ह-
उ-च्य-ते । इ-ति-वि-शेषः-प-रा-ह-र-थ-अ-र्थ-स्य-य-पर-त-म-इ-त्यु-प-क-र-मु-रु-वा-र्यं-न-प-रं-वि-लि-प्ता-का-हा-सा-प-रा-
ग-ति-रि-ति-त-त्र-सं-द-हः । कि-मि-दं-दि-या-दा-नं-अ-त्य-कं-प-र-त-वं-वि-व-क्षितं-अ-हो-स्वि-त्यु-रु-व-स्ये-व-प-र-त-मा-ध्या-
ना-यो-प-दि-स्य-त-इ-ति-मु-ख्य-अर्थ-सं-भ-वा-त्-अ-त्य-कं-प-र-त-वं-प्र-ति-प-द्य-ते-अ-र्थ-मे-दा-च-न-व-य-मे-द-इ-ति-पूर्वः
पक्षः-फल-ंच-कि-मपि-क-त्वा-भि-ति-सि-द्धा-त-स्तु-पुरु-ष-स्ये-व-प-र-त-वं-प्र-ति-पा-द्य-ते-क-स्मा-दं-दि-पा-दि-प-र-त-
प्र-ति-पा-न-मा-ध्या-ना-या-ध्या-ना-च-प्र-यो-ज-न-म-स्य-प-र-ग-प्रा-प्तिः-त-था-श-क्ती-ना-प-र-मा-ल-म्ब-की-कृत-
त-ए-वा-ह-म-स्मा-त्ये-वं-आ-वे-दः । आ-ल-शं-द्वा-च । ए-व-स-र्वे-प्र-भू-ते-उ-ग्र-हो-त्मान-प्र-का-रा-ते । इ-त्य-ग्या-हु-

दासस्त्वया सह स्वदासीभिरिति. सोऽध्वनः पारमात्मातिनाद्विष्णोः परमंपदमितितन्मादिंदियादिपर
 त्वप्रतिपत्तेः पुरुषस्य रत्नमिति पत्यर्थं नानरेष्वस्त्वस्त्वमिति स्थितं. आत्मगृहीते रितवदुत्तरात्. ऐत
 राधिकेश्रयते आत्मा वा इह मे क एवाय आसीनाम्यकश्चनमिव ह। स एक्षत लोका नास्त्यजारीति. तत्र
 संदेहः किमपर आत्मा किं वा किं वा पर इति तत्र लोका सृष्टिश्चावणादपरो हिरण्यगर्भाख्यो निर्दिश्यते
 परश्चेन्महामृतसृष्टिर्निर्दिश्यते निपूर्वः पक्षः सिद्धं न तस्तु परमात्मगृहीते रितवद्वयात्मन आका
 शः संस्त इति सदेवसोम्येदमग्र आसीदिति कस्मादुत्तरादिक्षति शब्दात्. अन्वयादिति चेत्स्या
 दवधारणात्. लोका सृष्ट्या न्वयादपर इति चेदित्युक्तमकोऽन्येन स्यात्परो वा धारणादात्मा वा
 इदमेक एवाय आसीदिति सृष्टेः प्रागद्वितीय परमात्मन्युपपद्यते. हिरण्यगर्भं पुनरेक एव
 व्यवधारणा मुनिबाधेत उत्तरत्र मोक्ष एव पुरुषं समुद्भूत्या मुच्येदिति. प्रथमजस्य सृजमा
 नत्ववचनात्. सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्यत्रात्मगृहणं साधितं ईक्षते नाश इति प्रतिपत्ते
 हांताभिधानं युक्तं. कार्यख्यानादपूर्वं. उंदोगावाजसनेयिनश्च प्राणसंवादेश्चादिमर्या

भा. ८.

हं प्राणस्येनमात्मा यतस्येवापोवासआमनंति. तस्माद्वा एतदशिष्यंतः पुरस्ताद्योपरिष्ठाद्यादिः
पञ्चमरिदधातीति. राजसनेयिते स्त्रादधातिनहि हंसः श्रोत्रिया अशिष्यंत आनामसशित्वा नामं
त्येतदेवतदंनमनं कुर्वतो मन्त्रे तस्मादेवावेदशिष्यं नावा मेतं तदेवतदंनमनं कुर्वत इति तथा
चमनमनगता चिंतनं च प्राणस्य प्रतीयेतः ततः किमुभयमपि विधीयेत. किं वा चमनमनस्यत
त्र चिंतनमिति विचार्यते. किं तावत्प्राप्तमुभयं विधीयत इति ननु भोजनकाले स्मृतितः प्राप्त
माचमनं सत्यं प्राप्योर्थमिदं प्राणविद्या कृत्वेनोपादिश्यते इति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु. यदपूर्वं
मप्राप्तं स्मृतितः तदा चमनीयासु अस्वुवासादर्शनं विधीयते. कस्मात्प्राप्योत्थानादहरहः कर्त
व्या चमनस्य संकीर्तनात्. न चोने कार्यविधानं कल्पयितुं युक्त एकं र्थं विआशकुनिभ्य इ
तत्र तावद्विधि विधानं न हि समस्तप्राणभक्षणा मुपासकेन कर्तुं शक्यं प्रतिवेधाति क्रमाच्च त
त्सा हृदयादाचमेनोपद्विष्टविधानमेवोपस्थितं. परिदधतीति च परिधानचिंतनं युक्तं वच
नं आधामेदिति. विधिराचमनीयां शुक्लं यना पर्यवसायाय दोषः प्राथम्याच्च प्रादुर्भाव

वासोदृष्टः कर्तव्यानामृतोपस्तरणमसीति भोजनोपक्रमे. समान एव चाप्तेदात्. राजसनेयके गिर
हस्ये शाण्डिल्यविद्या क्ताता. सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत यत्तु कृतमयो यंपुरुषः स यावत्कतुरयमस्मां लोकां
त्येति. एवं कृतुर्भामं लोकं प्रेत्याभिसंभवति स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशा
त्मानमिति. बृहदारण्यके पुनः साप्यते. मनोमयो यंपुरुषेष्वाः सत्यः तस्मिन् न तर्ह्येयेया ग्रीहीर्वा
यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्तीति किं विद्यामेदः किं वा
मेद इति किं तावत्प्राप्तं विद्यो कत्वं वेद्यस्याप्तेदात्. एवं च गुणोपसंहारः शाखांतरविहितवत् अग्निर
हस्ये विद्याविधिरारण्यके गुणविधिः सर्वस्येशान इत्येव मादेः ननु मयोदिनो पुनः अवणमनर्थ
कं अविदितानामे गुणानां युक्तं अत्रोच्यते. अतएव कतीपयविहितगुणा संकीर्तनात्प्रलभित्वा
नसिद्धिरिति. सम्बन्धादेव मन्यवापि. बृहदारण्यके सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तद्यतसत्यमसौ
स आदित्यो य एव एतस्मिन्मणले पुरुषोपस्थाप्य दक्षिणेक्ष्ण्युरुष इति सत्यस्य ब्रह्मणो धिदे
वतमध्यामं वायतनविशेषमुद्दिश्य त्वेतो उपनिषदो विधीयेते तस्योपनिषदहरित्यधिदेव
तामिदं तस्योपनिषदहमिति. विद्ये कत्वा दुभयमुभयनेति पूर्वः पक्षः कथं सत्यब्रह्मसंब

आसिद्धस्य

धादेवमितियथाशाणित्यविद्यायां नयामराउंते क्षिणी चेत्पर्यः। नवाः विशेषाश्च नवेति व्यावृत्तिः
 नोभयमुभयत्रस्तानविशेषोपाधित्वान् यथाचार्यस्यासीनस्योक्तो धर्मो गच्छेत्तानमवतिः दर्शयति च।
 व्यवस्थामेकजातीयकस्य दर्शयति च तस्येतस्येदं रूपं यदमुष्यस्य प्रमितिकृतानविशेषादप्राप्तं अर्था
 दांतादराति। संस्तुतिगुव्यास्यपिवातः ब्रह्मज्येष्ठाधीशं भूतानि ब्रह्माग्नेः ज्येष्ठादिव मातृतानि ब्रह्म
 भूतानां प्रथमं तत्तेनेनाहंति ब्रह्मणस्पृष्टं तुं कुरुत्वमोचवर्णिकराणां यनीयानां त्विह संस्तुति
 शुक्तिप्रसूतिविभूतिजातमात्मानं तेषामवशातित्यविद्या ब्रह्मविद्याः पद्यंते तां सुविभूत्युपसंहा
 रोविद्याभिदादिशं कायामुच्येत तदपि विभूतिजातं नोपसंहर्तव्यं अतएवायतनविशेषाद् देहावि
 द्यायां हृदयमायातनं शाणित्यविद्यायामपि तदेव तत् आत्मा तद् ददति विभूतयश्चाधिदेविका
 ननु चोपाध्याधिदेविका विभूतयः अयं नेत्यायां देवो ज्ञायमानो ज्ञेयो लोकेभ्य एष उ एव भावना
 रेषाह सर्वेषु लोकेषु भातीति अतएवाभ्यागृहीतिरवगम्यते प्रकरणाधिताधिदेविका विभूति
 रूपा देवाने तरेति पुरुषा विद्यायामपि चेतरेषामनाम्ना चान् अस्मिन्नादिनां पुरुषो यतः
 कल्पिततदिदमायुस्त्रेधा विभूतयः सवानत्रयं कल्पयित्वा अशिषादानि च द्वाधितया

मंत्रप्रयोगस्तथा मुहूर्तिः फलं सहजोऽश्वर्षगतं जातौ तैत्तिरीया आषयज्ञं कल्पयति स्वेवं विदुषो यज्ञं
 स्यात्मा यजमानः अहो यत्नीत्येवमादिना नुवाकेन तत्र पुरुषयज्ञे समाख्या विशेषोपासंहारप्राप्तुं चते पुरु
 षविद्यायामपि चायमनुपसंहारो विभूतिवत् कथमिदं तरेणां तैत्तिरीयाणां ताणि वेदनाम्ना नादात्मा य
 जमान इत्यारभ्य पुरुषसंबन्धिभिरालादिभिर्यज्ञसपादनमत्यंतविलक्षणं। सर्वत्र च प्रकारभेदा देवो
 पासनाभिदः यत्किञ्चित् साधर्म्यं सर्वत्र संभाष्यामत्यसाधनं। तत्फलमेदाच्च पूर्वास्मिन्नुवाके न्या
 सइत्याहुर्मनीषिणा ब्रह्माणमित्युपन्यस्य तदुपासकस्य तत्प्राप्तिमुत्का ब्रह्मणो महेमानमित्युपनिष
 द्मुक्तेदमाप्नोयते तस्येवं विदुषो यज्ञास्येति विद्वानेव यतः सामानोपसहर्तव्या इति। वेधाद्यर्थ
 भेदात् आस्यथेवमणिकानामुपनिषदारंभेनः सर्वप्रविश्य हृदयं प्रविध्यामनीः पविमजय
 त्रिधा विष्टु इत्यादि ताणि नां देवसविनः प्रसवइत्यादिकथनां तैत्तिरीयाणां च शंनोमित्रः
 शं वकण इत्यादिवाजसेनेयिनां प्रवर्ग्यं ब्राह्मणं पयलेतत्रैविद्या रूपसंहर्तव्यानेति विचारः
 संनिधिया वन्मंत्राः प्रवर्ग्यादिति च कर्माणि विद्यां गतयोपसंहर्तव्याणां तिस्रास्तु उच्यन्ते नैनेदे
 वं वेधाद्यर्थभेदात्। त्रिनाहमेत्यादिदयो न विद्याया मुपयुज्यते मंत्राहुं गेन त्वसि चार कर्मणि वि

भा. न.

नियुज्यते न च संज्ञाणामन्यथार्थकत्वात् युक्ता समाख्यानात् प्रवर्ग्यं चाग्निषो मे विनियुक्तं वाक्येनाग्निषो मे
प्रवृणतीत्यग्निः होमः स्वर्गफलार्थं नित्यार्थं च विनियुक्तः स्वर्गकामो यजेत वसंतं वसंत इति चारण्यं नू
व्यत्वा संनिधियाः । होनोत्पायनशब्दशेषत्वात् कुशाब्जं हस्तस्य शानवनदुत्तं । अस्ति तापि नां भुतिः
अम्बुद्वरो मा विधिः पापं चंद इवरा हो मुखात् प्रमुच्य भूत्वा शरीरमकृतं कृता लावण्यं लोकमाभि
संभवा माति । तथा च वर्णो न हा विद्वान् पुण्यपोपविध्य निरंजनः परमसाम्यमुपेति शास्त्राय निनः
पवंति तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुदुः साधु कृत्यां द्विपंतः पापकृत्यामिति कोषात् कीनः सुकृतुः
कृते धुनेन तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंति प्रिया दुकृता मति तद्दिह क्विदु कृतयो हंतिः श्रुप
ते कृतयः तयोर्विभागे न प्रिये रप्रिये श्चोपायनं क्विदु भयं हानमुपायनं च । तच्चोपयंतं च न किं विदु
कृत्यं तत्राप्युपायनमेव श्रुते तत्र हानं तथा दाक्षिण्येन अन्यथा न दत्तुं पतेः उपायनं संप्राप्तकृत्येन
यच्च हानमेव श्रुते तत्र दक्षिण्येन उपायनमाक्षिण्येन वेति नेति प्राप्तमनुत्वादिति तत्रोच्यते हा
नोत्तु केवलानां श्रुता यामुपायनं प्रतिपन्नं हानशेषत्वात् उपायनशब्दस्य कोषात् कारहस्ये तथा
वगमात्पुनस्तयोश्च पुराया पुराययोः क्विदु क्षेपदत्तपेक्षाया मुपपद्येते संबंधः धनं च हानमुच्यते ॥

कल्पम्यनामर्तत्वादयोः । तत्र हृष्टांतोपादानकालवाचिना कुशावानस्यत्वा स्तितामापो तस्य स्तिनिगते सामान्य
श्रवणे सतिः पाद्यायनिनो मोदुं वरादुलि विशेषवचनोदोदुं बयः कुशाब्जं हस्तस्य शानवनदुत्तं सामविशेष
प्रोक्तो देवकुंडो सिर्वाणाति अमविशेष आम्नातं तथा शोडुशिक्षो च काला विशेषमात्रो समवाधुषिते स्त
यं दत्वा श्रियते तथापि नानं सामान्यनश्रुतं त्विजउपगायंति नाध्वयुक्तं गायतीति विशेष आश्रिते वा
क्यांतरगतो विशेषो वा क्यांतरे समाश्रितयो वा क्यस्य स्यपरिपूरणाय दुक्तं वाधलक्षणे अपितु वाक्यशे
षः स्याद न्याय्यत्वाद् द्विकल्पस्य विधाना मेकदेकदेशः स्यादिति एवै सप्तदशप्रजापतिर्पुत्रः यन्वायंत इ
त्यस्य वाक्यस्य नानुपाजि कुवेयजामहं करोतीति शेष इति व्याख्यानं अन्यथा विकल्पः स्यादिति । सांपरो
येर्त्तव्याभावात् तथा ह्यदेवयामेन यथापर्यकत्वं प्रलाभिप्रसिन्नस्या द्वयपे सुकृतदुकृत विर्योगं कोष
तिकिनः समानमंतिस एनं यानं पंधानं मासाद्याग्नि लोकमागच्छतीत्युपक्रम्य सागच्छति विर्योगं नदी
तां मनसैवायितिन सुकृतं दुकृतं विदुते इति तत्र यथाश्रुतमेव न हाना मतिप्रसिद्धं उच्यते सांपरोपपर
लोकगमने देहादुत्सर्पणकाले हानं कस्मा हर्त्तव्याभावात् नहि नाभ्यामर्द्धपर्यं प्राप्तव्यमस्ति तस्मात्सो ग
वसं न पुण्यपापक्षयः पश्चात्पठितः कथं गम्यते अतो येन्ये शास्त्रिनः शास्त्रापानश्रवणेन हानं समानं

भा० ८०

निरिति ब्रह्मन्तः उपधाविसंकल्पतो यो ह विदुषः शुभसंकल्प्य पतितस्य सुकृतापतिर्यस्तु द्वेषादहितमिच्छति तस्य
 कृतं शास्त्रप्रामाण्यादेतद्भूम्यतेः धर्माधर्मव्यवस्थायां तदेव प्रमाणं न युक्तयः कर्मन्ते तथा च मन्त्रवर्णीः तेन
 कृतादकृतादेन सस्य र्यथा देवासः विदतास्वस्तये । अकृतं तदकृतमभिप्रेतं । स्मृतिश्च शप्यमानस्य य
 त्यापंशयमानं निष्कृतिरूपे वैतन्मूल स्मृतिरुपपद्यते । प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुकृतं । विस्म
 ध्यान् योगेन ब्रह्मण्येति स्मना तन्मिथुभयोः कैशित किशाद्याय निश्चयो विरोधादेवं । गतेरर्थवत्त्वमुच्य
 यथा तथा हि विरोधः यदपुत्राय मापि निर्वर्तते किमर्थी गतिरित्याशं क्योच्यते गतेरर्थत्वमुच्यथा दुकृत
 निवृत्त्या चोभाम्भां प्रकाराभ्यां यदि पुण्यमनुवर्तत फलमनुभूयानिः स्यात्ततश्चैतेन सागेण प्राप्ति
 पद्यमाना इमं मातृवमावर्तन्तावर्तन्त इति अनावृत्तिश्चुर्ता विरोधस्यात् । अनेन च यथागतस्य अनावृत्तिः
 अनुपधा विनतः पुराणः स्तेनैति ब्रह्मविज्ञेयसः पुराणकृते विविधा कर्माणि नागतिविशिष्टे देशप्राप्तेषु
 ज्येते तदाह । उपपन्नः स्तलक्षणार्थो पलं ध्ये लोकवत् । उपपन्नो गत्युपदेशः तस्य लक्षणं निर्मितं यस्या
 र्थस्य तदिति गतिः परास्म्यते तल्लक्षणस्यार्थस्योपलब्धेः । पर्यंकविद्यायां कार्यब्रह्मप्राप्तिः तेन च स
 वादादी प्रयोजनं लिंगशरीरयुक्तस्यावक्तव्यते । यथा लोके करणवतां परस्य तत्संबादो दृश्यते तपज्ज

ब्रह्मण्येवोपपन्नः दूरः सामशिराः असाहस्य निर्द्वयः स ब्रह्मविज्ञेयः ऋषिब्रह्ममयो महानातिनाह केनेमयो
 स्यान्निनामान्वाप्नोति ती प्राप्तेनेति ब्रह्मादिकेन नपुंसकादिति मनमेतिकेन स्त्र्यानामानीति वाचेति । तमाह वैरव
 लुलोके यंते साधितिया सा ब्रह्मणो जितिर्या ब्रह्मिस्ता जितिनं यतितां ब्रह्मिन् व्यभुतेय एवं वेदति तद्वारेण च परब्रह्म
 प्राप्तिमन्तरे पालिङ्गनिवृत्त्युपपत्तेः नदीदृष्टान्तेन वैवाप्युपपत्तेरचाधिकरणे व्याख्यातारः केचित्स्वमनिक
 ल्पनयावर्णयन्ति गतेरर्थवत्त्वात्सगुणविद्यायां श्रयतो निर्गुणविद्यायां नास्त्युपयोग इति तत्र तेषां मवाचवाप्ति
 फलुत्वात् निराकरणेन प्रत्युपपद्यते । अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां । का सुविदुषकोपलुविद्या
 यांगतिः पद्यते मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां च न श्रयते । यत्रैव श्रयते तत्रैव नियम इति प्राप्त उच्यते स्या
 दनियमरविश्रद्धा तपइत्युपासत इति श्रुतेः श्रद्धा तप इति विद्यांतरशास्त्रेणो निर्दिश्यते श्रद्धापूर्वकं ता
 नंतपइत्युच्यते मोक्षसाधनत्वमुभयोः सामान्यरूपमाश्रित्य तपः शब्दप्रयोगः स्मृतिरपि श्रुतं कृच्छेगति
 स्विदतिद्विरास्तानमनुचिंतनार्थं अथवा अनियमदर्शनार्थं तत्र तत्रैव गतिम्वन्तात अनुचिंतनं च सा
 मान्यलब्धं । यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकारिणां । विदुषामधि रार्दना गत्यापवर्ग इति यु
 क्तं तं नोपपद्यते पुनरपि देहांतरमुपपद्यते कथं । अथांतरतमो नाम पुराणार्थविहृशासनात् कलिदा

परयोः संबन्धो व्यासः संबन्धतेति स्मरणात्। एवमन्येषां ब्रह्मे विदां वसिष्ठप्रभृतीनां पुनरुच्यते श्रुतवशात्
नचोत्तरं प्रियेनेदं यथं धिः। तद्यो यो देवां नाप्रत्य बुध्यत नच पुनरावर्त इति च भुते विदुषां मपुनर्मे बोधिका
रेलोका नुग्रहार्थं व्यापारो मव्य स्तेषा माधिक रिकृताणां यासादीनां यावदधिकारमवस्थितिः इत्यनुश्रुतिना
तदुपपन्नास्वेकमचारच फलतावता कालेन क्षयापि वा ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्तेयंति संचरे। परस्यानेक
ताजानः प्राविशन्ति परंपदमिति। ना मादिप्रतीकोपासनेषु फले यत्ता कथनार्थमधिकारमिति तदसु
क्तं प्रतीकोपासनाणां कर्मवत्यदिमाणं यस्तत्त्वात्। तदवगतमेवेति अनर्थिका विंता प्रायेणाह गतानुगता
नुगतिको लोको न लोकः स्तव्यं चिंतक इति अतएव तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभं॥ अक्षयी धर्मात्वं बोधः सा
मान्यतया वाच्यो मोपसदवत्तुक्तं वा जसनेयिनामेतदेतदक्षरगार्भिवा कणा आसि वदं न्यस्तुल मन
परहस्वमदीर्घमिति तथा यवर्णं अथपरा यया तदक्षरमाधिगम्यत यत्तरदृश्य मग्राह्यमिति प्रतिषेधु
द्वितीया वस्तुतस्तदहं विद्या सुग्राहिः। प्रकरणा बरो धादिनि प्रोसा सिधीयेने अक्षरा यया सर्वत्रावरा
धः परिग्रहस्या सामान्यात्। प्रपंचरूपपदं दास्यस्य सर्वत्र समत्वात्। तद्वाच्यं। तस्य प्रतिपाद्यस्य व
त्तयाः सर्वत्र भावो दोष संदवत्। यथा जामवग्ये अहं निपुरोडाशिनी कृपय सुसामवेदपंडितानां अग्रे

वैतो च वेवधरस्य पितरवैश्वानरमवसेकं इंदियरे वेभ्यो जुहंतां हविः स्वाहेत्येवमादीनां अध्वर्युणा
या जुर्वेदिकेन स्वयो पांशुत्वेन प्रयोगः। क्रियते प्रधानवशवर्तित्वा दुणानामुपसदं यया जुर्वेदिका
तदुक्तं शेषलक्षणं गुणमुरव्यनिकमेतदर्थत्वात्। मुख्यं न वेदसंयोग इति विकृताः पुनराजं न्वादयः
पुरस्तान्वितना इति विवेकः। इयदा मनमात्। हा सुपेर्णतिमं च परा विद्याधिकारैश्च नाम्ना अर्धवर्षि
काश्चपर्वति कलास्तु अस्तं पिबतो मुहुरनस्य लोक इति विद्याभेदो निर्देशभेदादिति प्राप्ते। मय्येने
विद्ये कत्वमिति इयदा एतावन्मात्रस्यादित्यसंख्यामात्रं स्मृतस्यैव धारूपस्य उभयशामनमात्।
जीवकृपा नुवादेने चरूप प्रतिपादना विशेषात्। पूर्वत्र पुष्टं यदा पश्यत्यन्यमी शमित्युत्तरं
नादितरत्रापि यः सेतुरी जानाना मक्षरं ब्रह्मयत् परमिति तस्मादधिक गुणोपसंहारः पर
विद्याभेदेन त्रयोपिवेदोतास्तत्र येस्मिन्पादेपदविचारो नास्तीति प्रतिज्ञानते ते तेषा मानदेयः प्रधा
नस्यैवमादिविचारविरोधः। अंतरा भूतग्रा मवत् आन्येनोपधा भेदा नुपपत्तिमिति चेत्
नापदेशवत्। यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म ब्रह्मा सवांतर इति इदिरुपस्थितक होलप्रभयोना
मनति वा जसनेयिनः नचोपदेश्यभेदोस्ति नचेति सिंहायति कमेव प्रतिपाद्यं कस्मादालनो नरा

३२. त.

दंनआलोतरतमः। संभवतिभूतग्रामवदिति वेधर्मदाहरणं यथापि धिया आपोतरतमास्ता भ्यस्तेज इति
 तस्मादिह भेदा नुयपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् य
 थोपदेशः प्रश्नः प्रतिवचनात्मको भिद्यते नथोपदेशप्रेदेनाविभक्तिवत् यमन्यथोपदेशादुपापरमा
 लनः पुनः सर्वापेक्षया मुख्यमेवांतरतमत्वं। अपरायोजनापेक्षया न वक्तव्यस्तत्त्वमसीत्यस्या
 से अन्यदन्त्यत् प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यं सिध्यते तथा औषस्ते कार्यकरणबुद्धिविज्ञानसंततिव्यतिरि
 क्तजीवप्रतिपादनमितरत्रनुपरमात्मप्रतिपादनं बद्धे कत्वं तत्पास्यापासकस्य प्रतिपादनय
 पंक्ता नात्। व्यतिहारो विशेषतिहातरवत्। तद्यो हं सो सोहमित्यादित्यपुरुषमधिकृत्या
 मनस्येतेरेषिणः तथा जावात्मास्त्वा अहमस्मि भगवतो देवते अहं वेत्त्वमसी इति श्वरेणोक्त
 मात्मनश्चिन्तयित्वा न व्यतिहार इति पूर्वः पक्षः जीवात्मा तर्थात्मा श्वरस्यानिष्ठप्रसंगादिति
 प्राप्तेविधीयते व्यतिहारो व्यक्तयः कर्तव्यः द्विरूपादष्टिः कर्तव्यत्यर्थः यथेतेरेषाः सर्वा
 लत्यप्रसूतयश्चिन्तनीयास्तथा व्यतिहारो यतो विशेषतिसमाप्ता नारः परस्परत्वं मह
 महं च त्वमसीति परमात्मभावनायां कत्वं दृष्टिभवातीति यदुक्तं जीवात्मना तर्थात्मा श्वर

रस्या निष्ठापत्तिरितितं नाग्निराशौ क्षिप्तविस्फुलिंगवत्। उपाधितिस्कारोपपत्तेरवधं। सेवहिसत्यादयः
 राजसनेयके सयोहं महाराष्ट्ररथमजं वेद सत्ये ब्रह्मेत्यारंभ्या एव वेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजं
 तेति प्रकृत्या नंतरमुच्यते तद्वत् सत्यमसो स आदित्यो य एष एतस्मिन् मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे
 स्तं पुरुषद्वयादित च पूर्वः पक्षः द्वेते सत्यविद्ये फलमेदापूर्वत्र जयतीमा नृलोका वपरचं हंतिपा
 प्राप्ते प्मानं जहाति चेति धूमः सेवया पुरस्ता प्रकृतौ हैति हेतोश्च कर्तुं सत्यज्ञानात् न घन सत्यामिति च स
 र्वनाम्ना परामर्शात् स्थानविशेषसत्यं चास्तेवोपदिश्यत इत्येकविद्यात्वं तस्योपनिषगां नरोपदेशः
 तस्य स्तुत्यर्थमिदं फलान्तरश्रवणमित्युपनिषदोक्तं फलसंबंधमोहो हवदर्थवादादिधिः श्रेयानि
 ति स्मृतं येषु न रिमोच सत्यविद्यां कदाप्ये हि रं प्य केशां किथां उद्धिथ विद्यामरा दूय एकविद्यात्वं
 मंगीकृत्य सत्यादिन गुणानुपसहार्थं मन्यते ने प्रकरणं कर्तुं च बाधने धर्माधिकृतपुरुषविषया
 हि सोऽथ भक्तिव्यपाश्रया च। तत्प्रकरणत्वाच्च आदिमध्यावसानेषु चोद्धिथ कृतं वा शन श्रव
 णात्प्रथमजमिति हि रं प्यगम्यापासनमिदं गम्यते न लूनः परमात्मविषयमं न हं मेपि देशादित्यु
 क्तं। कामादीतरचरते च वापत नादिष्वः। कदाप्येययदिदमस्मि ब्रह्मपुरदत्युपकम्यापहनपात्रा

द्वेष्टागुणानिदिष्टावाजसनेयकेतुकनमआलोया पंविज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषुद्वयंनयोनिमुपकम्पये
 शानात्मनः स्वप्नावस्थांमुजुनधस्तांश्चप्राप्तेनात्मनासंपरिधक्तइतिवर्णयित्वा संसारगतं च न विद्या
 कर्मवासंभवारभेनेष्टवंप्राप्तेनितदनंनरमथाका यमानोयोकोमोनिष्कामइत्युक्तायापमनस्वि
 कोरसीतः प्राप्तः आत्मबलेवलोक एवसामानिहोवाचेत्युक्तासर्वेषुसर्वस्यशीतर्वस्येशावः सवाए
 षमहानजआत्मा अरोमरइत्याज्जायतेप्रक्रममेवादिधाप्राप्तिरितिअत्रैवतेकाकादिगुणानां
 कामइतिसत्यकामः संत्यसंक्रमइतिगुणगणा लक्ष्यतेतदितदत्रवाजसनेयके संग्रहीतयः वसित्वा
 दयश्चेन्नरतकस्मादायननादिसामर्थ्यात्समानंइदयंआयनंसेतुर्वंलोकासंभेदप्रयोजनमिति
 परं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते सदित्वादियुतत्राप्रहृतपाश्चादयोभवंतिनोविनापरमाजत्वानुपपत्तेः तत्सर्व
 त्परविद्यासंगुणवआनंदादिगुणानां संसारनिवृत्तिहेतुनामदश्यथावितरितरस्यावा ब्रह्मलोदतो वास्तुवि
 शेषः सद्विद्यादिगुणानां पृथक् चेतनं नास्तीति निर्गुणेत्युच्यते फलं त्वं विशिष्टमंतर्गुणैरेव तोषासंवेत्
 तथास्तीति न हस्तुतः प्राप्ते सर्वप्राप्तिरिति । आदरादलोपः । उदोग्येवैश्वानरविद्यायात घनमक्तं
 पद्यमामगच्छेत् । न ह्येमीयं संप्राप्यममाहुतिष्ठकृपातां जुहुयात् । प्राणायत्वाहस्यादिनापे बाहुनपरविहिताः

नासांवाक्चेअग्निहोत्रशब्दः श्रूयतेयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रं जुहोतियथेहक्षधितावात्मा मातरं पुरुषात्तेन
 वंसर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपसर्ते इति । तस्य भोजनलोपे लोपोवालो पइतिजा वाळानामादरवचनात्
 इलोपइतिपूर्वः पक्षः पूर्वमिति धिभ्यो अर्थात् यथावेत्यमिति होत्रं परस्य जुहुमादेवं तदिति प्रतिधिभो
 जनस्य प्राथम्यं नंदित्वा स्वाभिभोजनं प्रथमं प्रापयंति अग्निदादरं प्राणाग्निहोत्रे करोति । अग्निहोत्रशब्दश्च
 धर्मातिदेशार्थो यथा कुरापाणि नामयने म्मा समग्निहोत्रं जुहोतीति भोजनलोप आहुः अन्येन वा कर्तृत्वं
 मिलिप्रोप्तासिद्धांतोभिधीयते । उपस्थिते तस्तद्वचनात् । उपस्थिते प्राप्ते भोजने अतः प्रथमाहूता इत्ता प्रा
 णाग्निहोत्रं कर्तव्यं कुतस्तद्वचनात् तस्य भोजनार्थस्य इवस्य होमसंबंधवचनात् भक्तप्रयोजको हो
 मो यथा सप्तमं पदमभिगच्छतीति क्रमप्रयुक्ते क हायनी विषयत्वात् सप्तम्यदपामुग्रहणस्याप्रयोज
 कत्वमुक्तं । यदकमीप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वादि तत्तुर्थे वैश्वानरोपासकस्य वाचनिकं पूर्वप्रो
 जनमित्येदोषस्तुतिर्वाधिना क्यगतं वनामधेयमतिदेशकत्वं सत्यामाकाक्षायां कोनापायनीव
 होमाच्चाग्निहोत्रपदमर्थनादगतं तं वाददेशकं क्तुलिपवत्वात् यथोपदेशो यथोपास्योपवर्तति
 केनचित्साहचर्येन सिद्धेन सुपपत्तरित्युक्तं स तमे । तं निहारणानियमस्तुदृष्टेः एवमः प्रतिबंधः
 फलं । सति कर्माप्यप्राप्तिवज्ञानानामितदृष्टे नित्यमिदमदर्शनात्तेनोभो कर्तुं यश्चेन देवं वेदयश्च

भा. न.

नवेदितयतः सांगक्रुफः कृतप्रेगे वाप्रतिबंधः फलमुपासना नां कर्मफलस्वेवातिशयोप्रतिबंधो यदेववि
 द्या करोति प्रदुष्योपनिषदात् देववीर्यवंतरंभवतीति इतरदपिकर्मवीर्यवदेवफलवदित्यर्थः। फलशु
 निरर्थवादइति पूर्वपक्षाशंकाप्रदानवदेवदुक्तं। वाजसनेयके ध्यात्वा गा दीनां प्राणः प्रोवाधारिना
 धिदेवतमग्न्या दीनां वायुस्तथा धां दोग्ये वायुर्वारसमुद्भूय धिदेवमग्न्या दीनां वायुः संबदो प्रभाध्या
 त्वां वागा दीनां प्राण इति यः प्राणः सताजु रिति वायुप्राणयोर्वैदश्रुता द्वित्वे कत्वमध्यासाधिदेवयो
 रिति प्राप्त उच्यते विद्याभेदः स्तानभेद नियमा तो वा एनौ द्वौ समुद्रौ वापु रेव देवेषु प्राणः प्राणाधि
 तमेदमपदेशान्भवति वंचस्वभेदपि गुणभेदात् कर्मभेदः प्रदानवत्तु द्वायदाजिपुत्रोऽशमेका
 दशकपालं निर्वपदिं द्रायाधिराजोयं द्रायस्याताम्य इति प्रदानभेदः पक्षेपनाना तंतुत्वं संकर्षणा
 नादेवता एव कृत्वा इति। लिङ्गप्रत्ययस्त्वात् इली पस्तदापि। नेववेदमग्न्या हासीदिववा इदम
 ग्रेण वासी तदुत न्मन एवापद्विंशसहस्राण्या पश्यदात्मनो मया स्मृतिः स्तमनसेवाधी
 यंतमनसा चीयंतमनसो वयदा अग्रेत्यतमनसा स्तुवतमनसा संशुभ्यत् किं विद्यते कैक
 एवतावान्पावन्तो पूर्वः ते हैतो ते विद्याविन एवता त्वेता न वं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि

विचिन्त्यपि स्वयमेव विद्यया हेतु एव विदितं भवतीति न संशयः किं कर्मात्मका प्रमा अग्रयः किं विद्यामया
 इति सिद्धांतं तावदाह लिङ्गाप्रत्ययस्त्वात् लिङ्गं सामर्थ्यं तां किंचेमा निभूतानि मनसा संकल्पयंतितेषामेव साह
 तिरिति तां तैतानि वं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्त्यपि स्वयमेव विदितं भवतीति न संशयः किं कर्मात्मका प्रमा अग्रयः किं विद्यामया
 तदुक्तं शेषलक्षणे शुक्ति लिङ्गवाक्यप्रकरणस्य अनसमाख्या नं सवाप्यपारदो वैत्यमर्थविप्रकर्षादिति पूर्वस्य
 वलायसमुक्तां अथ पूर्वपक्षः॥ पूर्वविकल्पः धरणात् स्यात् किं मानसवत्। पूर्वस्यैवा क्रियामयस्यैव
 काभिरात्मचिन्त इति विहितस्यायमग्निकल्पः स्यात्प्रकार इत्यर्थः। यथासौ क्रतुं गतया यमपीत्यर्थः
 कथंप्रकरणं क्रियामानसवत् यथाहा दशाहस्य दशं महानिदधिया पात्रेण समुद्रसन प्राजापत्यं मनो
 यहं गृह्णातीति मानसा क्रिया कलंगमेव मयापीत्यर्थः। अतिदेशाच्च। इत्यथ द्विंशसहस्राण्या यज्यो
 कोः। तेषामेवैक एवतावान्पावन्तो पूर्वइति क्रियात्वं साद। शब्देवमुक्तं। विद्यैवतु निर्वृत्त्यात्तु शब्दा
 त्यस्य आश्रितरेव करोरधारणः विद्यैवेयं मानसी स्वतंत्रा निर्वृत्तारणा तै है ते विद्यातित एवेति। दर्शनाच्च
 इत्यतः तै तै ताने वं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि। शुल्पादिवत्कीयस्वाच्च। नवाध्यानप्रकरणं लिङ्गादिवा
 धास्तेषां तेषां वलीयस्वात् तै है ते विद्याविन एवता त्वेता न वं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि लिङ्गं न धन्यथा सर्वाणि भूतानि
 न्यस्य विचिन्तयतीति युज्यते। मनो वृत्तिषु तत्पदघनेषु द्विंशसहस्राणि वशनायुः पुरुषः तत्र शतेषु संवरे

भा.२.

उपदेशात्

उपायं स होराणि संवत्सरे त्रीणि त्रीणि शतानि. यष्टिश्च षष्टिश्च होराणि भवन्तीति दीक्षामहोरात्र संख्या
 मनोवृत्तिषु कल्पिते बंधपदिश्यते. विद्यया हे वैत एव विदुश्चित्ता भावन्तीति प्रमाणाच्च यं विद्यामयं प्रतिपाद
 कं एवं हि य ह्येव कलंगराङ्गानि कृणाद्वि. अनुधादिभ्यः प्रज्ञांतरपक्षकत्वं बद्धं च तदुक्तं. इतश्च स्वातंत्र्यं
 मन आदि व्यापारेषु किं वाच्यं ननु बंधां मनसैकधीनयंत मनसो चीयंत मनसैव ग्रहा अग्रांत कलंग
 त्वे मनस्यारोपणमनर्थकं आदिशद् न पूर्वोक्तातिदेशो व्युदश्यते भेदे सत्यतिदेशो वक्तव्ये. प्रज्ञांतरप
 क्षकत्वं च यथा शाखित्यविधाप्रसूतानि कर्मभ्यां विद्यांतरेभ्यश्च यथा गवितं नो हृष्टश्चा कर्षो वहेराज
 सूर्यप्रकरणे पठितायाः तदुक्तं भेदलक्षणे. अवेष्टो यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते इति यद्विज्ञातव्यं
 येन तां प्रकृत्या य. तथा हि श्रुतिरेतया अनाद्यकामेया जेयादिति. न सामान्यादप्युपलक्ष्यं सुवर्णाहलोका
 पत्तिः न मानसग्रहसामान्यादपि मनस्विदां नो क्रियागत्वं केवलपुरुषार्थोपलब्धेः. पूर्वस्मिन्मराउल्लेख
 त्वेण समासो स एव मृत्युर्गल्लेखस्मिन्मराउल्लेखपुरुषो यदक्षिणे संपुरुषस एव विद आत्मा भवति सो
 मतो भवति मृत्योः स्यात्मा भवतीति तदेवात्र कांक्षा संनिधियोग्यता वशेन संबध्यते सामान्यफलं चो
 न नरनरप्रमाणं विदुषा तदो हंतियत्र कामाः परागताः. न न च हृष्टीणा पतिना विद्वांसस्तपस्विन इति
 न हि फलसंतरेण विधिः समाच्यते तदुक्तं च नुयोऽप्युपेक्षकदेशः स इति च न मानसग्रहत्वत्वात् त्रिगुणत्वत्वा

हि भक्त्या त्वादश्यं कस्यचिन्नास्ति ह्युपवत्तप्यास एव मृत्युर्गल्लेखस्मिन्मराउल्लेखपुरुष इति. अत्रि
 वेम अथ्यादित्युक्तपुरुषो न सादृश्यादेकनास्ति. यथा चासौ बाबलो के भौतमाप्तिरिति न लभ्यते कापतिः
 वेकस्य चाग्न्यापत्तिः परेण च शब्दस्य स्यता द्विधमप्युक्तं ननु बंधः परस्तादप्ययं रावलो कल्लेखमि
 तितत्यनंतरे लोके कं पृष्ठा ब्राह्मणे आदिधं विविधा धितरा ह्यप्रयोजनं लक्ष्यते न च हि विद्यया तदा
 राहंतीति विद्यामास्यास्य दर्शितं न त्सा सामान्यादिहा विविधा विधिः त्वं प्रयासवयवाः. संयतपितया
 विद्यायामित्येतस्मात्कारणद्वयानुबध्यते. विनैकमार्गत्वात्. तस्मान्न नश्चिदा निना विद्याल
 कमिति. एक आत्मानः शरीरेणावाप्तः मनश्चिदादयो विद्याद्विधयः पुरुषार्था इत्यनंतरमुक्तं एका
 सोपुषो यदस्तु लोका फलविधय इति. तत्प्रसाधनार्थमाच्यते. तत्रालोकाभावमेकं लोकाय
 तिकामन्यते. अतः शरीरे सति चैतन्यस्य सावाह. असति चाभावात् तद्वर्गश्चेतनं शरीराका परिणते
 श्यो मृत्युर्गल्लेखस्मिन्मराउल्लेखपुरुष इति यावाह स्यत्वानिस्त्राणि दक्षिणं स जो वायुपित्ततत्त्वानि तत्त्वमुच्यते
 शरीरोद्भवविषयसंज्ञातेभ्यश्चेतनं कर्षादिभ्यो मदशक्तिवद्विज्ञानमिति अत्राभिधीयते. यातिने कस्तव
 तावसाविलान्न पूर्यलक्षिवत्. तदाहुः पक्ष्या वृत्त्यो न शरीरधर्मश्च तन्यंतत्रोक्तयानिरे केस्तस्या

धा

सधर्मश्चेतन्यमित्यर्थे चेन्नपरिणतानिभूतानुपलभ्यन्ते सतेभ्यो व्यतिरिक्ततदुपलब्ध्या वश्यमभ्युपगंतव्यानुप-
 लब्ध्याः घटादिरेवोपपन्नान्याद्याद्यग्रहीत्रोर्ध्वानुभवात् उपलब्ध्या वत् यथोपलब्ध्यादभ्युपलब्धिः साकं सादृश्य-
 एतेः अपरोक्षत्वादेवं चेत् उपलब्ध्याप्यपरोक्षत्वे उपलब्ध्या उपलब्ध्याश्चित्रितपंप्रत्यक्षं उपलब्ध्यानावत्स्ये-
 प्रसिद्धः प्रमाणप्रमेयं च न सापेक्षमनेन नत्वासेवी हिलोकः स्वमात्मानं प्रत्यभिज्ञानाति जायस्तमसु-
 तावस्तान्नयव्यतिरिक्तं सोहमित्युसंधत्ते यस्त्वमात्मानं निराकरोषि किं अहमस्मीति प्रत्येकितं वा-
 नेति यदि न प्रत्येकिको वा निराकरो अथ प्रत्येकित्वं मे वा सो निराकियमाणस्यानात्मत्वा न व्यभावप्र-
 त्ययः प्रमातव्यस्य दंलमतेः अभावज्ञानस्यापि प्रमातारमनाश्रित्यानुपपत्तेः प्रमेयोह्यदादावक्तिना-
 क्षिप्रपयः प्रमातव्यस्य दंलमत्यपयः केन प्रवर्तेत न च शरीरधर्मत्वं तद्वैधर्म्यात् यो ह शरीरध-
 र्मात् रूपदयः तेषां द्वावभावेत्यात् शरीरभावेत्यात् शरीरभावेत्यात् न त शरीरेष्य नृत्ते रन्यायावत्
 शरीरभावेन चेतन्यं धर्मस्य हि द्विधा निवृत्तिराधारविनाशा द्वाविरुद्धधर्मसमोदशाद्युपधाध्यामस्य कु-
 लस्य रक्तगुणयोगान्निवृत्तिः ननु चेतन्यनत्रापि विरुद्धधर्मोत्तरं अत्रोच्यते प्रायेण प्राकृतानां ज-
 लापरित्यागः पारितुल्यकावणं सति शरीरे चेतन्याभावः कथमित्यप्येव चेत् न्याभावे हेतुरुपादि-
 श्यते त्वयानिह सा च एव हेतुर्भवति न हि श्चामत्वाभावः श्चामत्वनिवृत्तौ हेतुः किंतु गुणांतरं न चाचेत्

न्येनामकिञ्चिदुणांतरमास्ति चनुचकारकस्यादिष्यसात्त्वितद्वर्मासंनतचयुक्तं तदुत्पत्तुल्लादीनां निवृत्तिहेतुत्वात् किञ्च-
 क्षेशरीरसमवायित्वेन प्रानिभासने रूपदयस्तेन द्वर्माभवंतु संवेदनसा मर्ष्या चिचेतन्यत्वं तस्य भावित्वे न गृह्यते चेत्
 न्यविशिष्टेशरीरे प्राप्तेभ्युपगम्यमानेन चेतन्यं कल्पयितव्यं गृह्यते न तस्याप्यन्यमित्यनवस्थेति व्यतिरेको बलावा-
 पद्यते चेत् न्यवच्छरीरे न सप्तवतीति भौतिकत्वात् कुम्भादिर्वदिताहितलघुक्तिनिवृत्त्यसंभवादेचेतन्यं कुम्भादीनामस्त-
 दादिवत् अगमाच्चोक्तं निगत्या गतिप्रतिपादनत्वं व्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चैवं प्रमाणत्रयसिद्धेः स्माकमात्माप्यंशरीर-
 नावादिनित्यव्यतिरेको सिद्धः शरीराभावेन दभावः हेतुभावादिति स्थितं मशक्तिवादसमुक्तं दृष्टाभिधानं वैधर्म्या-
 दस्यं कस्यचित् शक्तिर्भवति राजद्वारशक्तिरनेह शक्तिरिति यदि शरीरव्यतिरेकेणापरिणाम्यवाचेतन्यशक्ति-
 र्हेतुततो दृष्टान्तोपुक्तः तदभावात् कार्यकार्यचेतन्यमिति प्रतिरेकणपरिणाम्यवाचेतन्यशक्तिर्हेतुततो दृष्टान्तोपुक्तः
 तदभावाभावात् कार्यकार्यचेतन्यमिति प्रतिज्ञा मात्रमिति अंगावद्वास्तुनशरवा सुहिप्रतिवेद्यं नित्येन दृष्टार-
 द्वायमुपासीतलोकैरुपचं विधं सामोपासीत बुक्कमुक्कमिनिवै प्रजादंतिददमेदमेवो क्तमयं बालो कल्पेय-
 क्षिन इत्येवमाद्याः प्रतिवेदंशाखा सुप्रवाविधीयमाना यवतिष्ठेत् येन स्वरादि विशेषणयस्याशाखाया मुद्गी-
 यादयः व्ययतेन द्विशिष्टा एव प्रवेदुर्नशाखांतरगतो द्विधा शाश्रयाः संतिधानादिः तिप्रतिज्ञाः उद्गीयांगप्र-
 तिबद्धाः प्रत्ययाः न प्रानिवेदकिंतु सर्वशाखाविहिताः सुप्रस्मादुद्गीयाश्रितिशिष्टसंविधिं बाधते ननु मध्यम

सा. ८८.

गनाशेकीधादयः प्रत्यवाश्रयानतत्रसंनिधिक्षेपः सर्वशाखापभवाक्रांतोः। मंत्रादिवद्वाविरोधः। चोर्थवाशब्दोय
 वाशाशास्त्रतरविहिते। मंत्रः कुट्टररसीतिशास्त्रांतरेष्वेक्षतेः कुट्टरमेसीत्यशमानमादत्तेकुट्टररसीतिवेति। मैत्रायणी
 याः प्रथमानसंतितायाप्युक्तं गुणाविधिभवतिः समानत्वं त्रहोतव्यादस्यादियहणं। भूतः कुकृतुवदव्यायस्व
 सपक्रमोपसहारयोरेकवाक्यत्वात् तथाचदर्शयति। वैश्वानरविद्यायां ह्यं दोग्येकिं समस्तोपासनं कर्तव्यं अथयंस्तो
 पासनं कर्तव्यं अथयंस्तोपासनमपीति दिवमेवमगोविजनिनिहोवाचते प्रत्येकश्रुतेः फलसंकीर्तनाच्चयस्तोपासने स
 प्राप्तावुच्यते भूतः समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वप्रशस्तताप्रमाणत्वं कथमुपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वात् यथाय
 श्वानरहादशकपालं निर्वपेत् पुत्रं जाते इति मूर्ध्ना ने यपति चदिनिदोषदर्शनात् कृतुवदव्यायौ मासादीनां सांभा
 नामैकः प्रयोगः फलं यश्रुतिश्चभवति यथा न्यायउक्तोस्मात्तिः तथायंस्तोपासनं व्यावर्त्य समाप्तिपासनत्वेन बानुक्तं
 समवेष्टुलोकेषु सर्वेषु मतेषु सर्वेषां लभ्यं न मनीति। नानाशब्दादिभिराह। शाण्डिल्यविद्या दीनामपि सचिद्व्यो
 पासनं ज्यायोर्नंतरन्यानेन यथा चामिहोवादीनामसचिद्व्यप्रयोगः तथाचापीति ज्ञानेन च तेनानेति भेदेनोपास
 नं कर्तव्यं न सचिद्व्यप्रतिकरणमुपासनाविधिनामन्यान्यनिराकोक्षत्वात् कथं शब्दादिभिराह शब्दांतरा
 र भ्यांसंख्यासंज्ञागुणप्रकरणानिकमं भेदप्रमाणानिभेदलक्षणैर्दर्शितानि। त्रैरेवात्रापि भेदसिद्धिर्वपासीतस
 कर्तुं कुर्वतीति स्वपामेदेपिविधेयस्य पुरुषपदस्य गुणकलावंधात् न तदेव कृतमं न संभवादनारण्याधी

न च स्वसंनिधितेवषोष्ठिपरुतोमादिनाम्। विकल्पोविशिष्टफलत्वात् किमासविद्यामुफलापि नोक्तमुच्येत प्रयोगो
 निहोवादिवदयवाविकल्पिन इति समुच्चयमिहोवादिवदिति पूर्वः पक्षः विकल्प इति सद्भातः कस्माद्विशिष्टफल
 त्वादेपवर्गप्राप्तिरेकफलमेकार्थस्तु विकल्पे रंतिताया धया शीहियवयोर्मा बान्निवृत्तिरेककार्यमन्यामरमे
 क्षसाधनमावोपदेशाकामसमुच्चयैरं न वा पूर्वहेवभावान्। प्रत्युदाहरणसूत्रं स्यानामप्रत्येमुपास्तयावं नास्तोगतं
 तं त्रास्ययथा कामचोरो भवति सयएतमेवं वायुदिशावत्संवेदेन पुत्रोदने रोदिति। काम्यास्तुवधाकामं यथाफलं
 वाचं न फलानि धार्थ्यतेन तत्प्राप्तये समुच्चयेन व्याः यद्येकं फलमिह तितदेकमेव बुद्ध्यादिति अनियमः पूर्वोक्तहेत्वमा
 वादिति अंगेषु यथाप्रयमानः। कत्वं गपुड्दीधादिभ्यथाप्रयभावः प्रत्यायानाने न तेन वेदेन विहितानां यथा
 पास्तोत्रशस्त्रादयो नित्यास्तथातपाश्रिताप्रविनित्यादित्यर्थः। निष्ठेश्च। इतश्च यथा स्तोत्रदीनां शिष्टिः शासनं विद्या
 नंतथाप्रत्ययानां। समाहसाह। होतृपदनाद्येवापि दुद्दीधमनुसमाहरंतीति। यः प्रणवः स उद्दीध इत्येकत्वावि
 ज्ञानसामर्थ्यात् उद्गातास्तोत्रवैगुण्यं समुत्पन्नं होतृकर्मणशसनात्समादधानाति सच चमं दर्शयति। गुणासाधा
 रण्यश्रुतेश्च। इतश्च इति विद्यागुणस्वोकारस्य वेदत्रयसाधारण्यप्रवणात्। उमित्याश्रावयामिति रांगोमिसुद्गा
 यतीति तदाश्रितस्य प्रत्यस्य साधारण्यमित्यभिप्रायः। ननु पुनरुक्तमेतन्निरस्तो नित्यतोगमावः पथग्यः प्रतिधः
 फलमित्यत्रोच्यते तदेवाक्षिप्येकधमाश्रयासंबंधात्वात्वरपविधेयस्यात्। अन्यथा बहिरपि प्रयोगः स्यात्ततश्च

भा. ल.

प्रयोगवनेनाश्रयवदाश्रितस्योपादानां नित्यप्रयोगस्य कृत्वोपासंभुक्तं तेन कर्तव्यं। अंगांतरवत्प्रयो
गवचनोपादानाविशेषात्। यथायस्यप्रयोगमयी जुहुर्भवति न स पापं भुक्तं शृणोतीत्याश्रयसंबंधो वग्यं भवति
कत्वर्थना। अत्रनुवाक्यांतरेण श्रद्धोपापनिषदतिफलस्य विधानात्तदपि भवति सुमने। नाश्रयसंबंधो विधानव्य
प्रयुज्यमानोऽप्याद्युशेन मनो वृत्तिमात्रविधानान्न चोपायादयः कृतोर्वाहवर्धनैर्नैमित्तिकत्वात् अर्थोर्वादिषु
अधिकृताधिकारित्वासिद्धिर्गोरोहनादिवद्यथातत्र घृणयमानाश्रित्यगोरोहनात्फलं साधयति प्रणयति शा
श्रोपादानसामर्थ्यात्। आश्रयत्वसिद्धेरवमत्रापि पक्षमपीवा केतुजुहसंबंधस्यावश्यमावित्वात्संबंधः पूर्वविधानव्य
इति फलश्रुतेरर्थवादः अथैवाकाशप्रसंगादिहेतुवाक्यंतरे स्ववाक्यवायत्फलमुक्तं देवमुक्तमंतरंगत्वादनम
म्याधीनत्वाचेति न देवस्थितं पथकत्वप्रतिबंधः फलमिति तदेतदुच्यते। न वा तत्सहमावाश्रुतेः। न वेति व्यावृत्तिः
न प्रत्ययाः स्तोत्रादिप्रयोगवचने नोपसृहर्तव्या स्तोत्रादिसहभावाश्रितेः। प्रत्ययानां कृत्वर्थत्वात् स्वांगालमुपसं
रं करोति ज्योतिष्मोमादिविधिः पुरुषार्थास्तु प्रत्ययादिति वैषम्यं अतएवावश्यकं त्वताभावात् प्रत्ययाः कल्पस्
त्रकोरेर्न निबद्धः दर्शनाच्च। इतश्च प्रत्ययानामतत्सहभावादर्शनादेव विद्वद्देवैर्ब्रह्मायज्ञं यजमानं सर्वाश्चार्त्तजो
प्तिरातीति ब्रह्मणो विद्वन्पासेर्वपां पालनं ब्रुवन् प्रसंगान्नित्यतां दर्शयति॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥
पुरुषार्थः। नैः शब्दादिना वादरायणः। पुरुषस्य प्रमाणं ब्रह्मप्राप्तिरतो ब्रह्मज्ञानात्कृतः प्रमाणात्तद्वादि

शब्दो वधारणार्थः। सम्यक्ज्ञानं पुरुषार्थमेव न तत्। कत्वर्थमिति मेव गमवाद्वादरायणो मन्वते स्माकः पुनः
शब्दः तरति शोकमालावित् संवो हवेत्तरमं ब्रह्मवेद ब्रह्मवपवति। ब्रह्मविदा प्रोतिपरं सर्वाश्च लोकानां चोतीति
अत्र पूर्वः पक्षः प्रारभ्यते। यद्येवं किमर्थः सिद्धान्तोपक्रमः किं वा त्रप्रतिपाद्यमिति वक्तव्यं मुच्यते सर्वत्र सिद्धि
तोपक्रमस्य द्युयोगिनिः पूर्वपक्षविघटनार्थं न स्यवादीर्वत्प्रकरणार्थं सिद्धान्तहेतुं शोका। तं निरासेन प्र
त्यस्थाव नोपपत्तेः आत्मज्ञानं कर्मांगं प्रलभ्य वणं च स्तुतिमात्रमेकाश्रयं प्रोतमाश्रयं तदं स्मार्त्तं विकलं द्रिया
दिविषयचरितार्थमिति पूर्वमीमांसकमतं तदत्र निरस्य ते स्तुते वा स्तुतुरुपार्थज्ञाने कर्मसमुच्चिता सतः सिद्धिरिति
यत्तादिश्रुतेरस्य वादित्यत्रंदयतिः तदेतदधिकरणतास्यं। अन्ये केवलादेव ज्ञानादेवैव पुरुषार्थसिद्धिः प्रातिपाद्यतश्च
मन्वते तात्पर्यपरिज्ञानात्॥ शेषत्वात्पुरुषार्थो वादो मया शब्दो वाति जैमिनिः। कर्मशेषत्वमुक्तं तु राजनः तत्सद्वाव
भाषनोपापनिषदा कर्मोपयोगित्वं। लोकिके पुनर्व्यवहारे नास्ति तत्सद्वाद्योगः सर्वोपपत्तेः फलश्रुतिरर्थवादो
यथायस्यप्रयोगमयी जुहुर्भवति न स पापं भुक्तं शृणोतीत्यर्थं चोरे ब्रह्मात्त्यक्ते पत्यवाजाई अने कर्मयजमा
नस्य आत्मास्य। शिभूत्वेदिति जैमिनिर्वाच्यो मन्वते स्म॥ आचारदर्शनात्। ब्रह्मविदा मय्यचारदर्शनात्
जनकाहवैदहो न दुदक्षिणेन न जेन यजते। तदुक्तेः कर्मशेषेन श्रवणात्। यदेव विद्वद्वा करोति श्रद्धोपापनिष
दात्तं देववीर्यं वनरेभवतीति। समन्वारमणात्। तं विद्या कर्मणि त्वमन्वादे मने इति। नन्वतो विद्यानात्। विद्याव
तः कर्मविधानात् आचार्यकुलादे दमधीत्युपाविधानं गुणेः कर्मतिशेषणाभिसमावृत्य लो कुं वे शु

चोदेशो स्वाध्यायमधीयान इति । अर्थावबोधार्थः स्वाध्यायविधिरिति । अपितं ॥ नियमाच्च ॥ इत्यर्थः । कुर्वन्नेके ह्यर्थः ।
 विज्ञाधिकोपदेशात् । वादरायणस्येवं दर्शनात् । तुराद्यं पक्षव्यावृत्त्यर्थः । कलमोसस्वरूपात् । संस्तारिणो जी
 वादधिको असंसारो ह्यर्थः । समस्तप्रपञ्चधर्मा राहो आद्वितीयः सत्यज्ञानान्वलक्षणस्य सर्ववेदांतेषु
 देशात् । तज्ज्ञानस्य कर्मानुपयोगात् । प्रकरणधर्मावाच्यं कर्मागः । न्वंकल्पितुमशक्यफलवत्संनिधावफलं तदं
 गप्रपाजवत् । आत्मज्ञानमुस्वप्रकरणगतेनैव फलेन निवाकां संनान्यशेषत्वं प्रतिपद्यते । स्तुतमेवंपुरुषार्थोत्त
 तिवादरायणस्य मंत दर्शनात् । यः सर्वज्ञः सर्वविदितः । नुत्यन दर्शनं । अकर्मगत्वेप्यस्तीत्यर्थः । तद्वस्मै वेतद्विदुः
 सः अदुर्लभयः कारुण्यः । किमर्थं वयमभ्यो । नाम हे किमर्थं वयं पश्यामाहे । एवं वेतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः
 पुत्रेषणायाश्च विनेषणायाश्च मुंथाया यमिच्छां चर्या चरतीताकर्मर्थः । वयमिति संहिता विज्ञानः स्तुत्यर्थं नाध्या
 यनादित्यागविधानं सर्वथा ज्ञानस्य प्राधान्यमभिप्रेतं । असाविति कीदेव विद्येति श्रुतिः । सर्वे न नमस्तस्यैव गिरि
 बंधात् । उद्गाथोपासनायाः कर्मत्वमिति चेत् । विभागः शतवत् । विद्या न्यभारमते कर्मान्यमिता विभागः त
 थाप्य नंगत्वमात्रप्रदर्शनं विवक्ष्योपन्यस्तमिति दृष्टं । अध्ययनमंतवत् । अध्ययनपतदाक्षितं कर्मज्ञान
 वतोध्ययनस्य ज्ञानार्थत्वात् । तेन च कर्माधिकारोपपत्तेः । कर्मागं नाल्लानमिच्छामि प्रायः । नाविशेषात् । विदु
 षो विदुषश्च विदोषा कर्वन्तेति । स्तुतये मते वा । पूर्वत्रापरेतोषालारहारंतं प्ररणात् । विद्यास्तु ते ये तु मातः क
 र्मानुज्ञाकियते । न कर्मलप्यते नरुत्पन्नेनाभि संबंधात् । ज्ञानेप्येतत् । सामर्थ्यं पावज्जीवं कर्म कुर्वन्ति विदुषि

लेषोभवतीति । कामकारणे चैको । अविचैके शास्त्रिनो विदुषा मिच्छा नुरोधेन प्रजादिपरित्यागमा मामनतिक्रमज
 पाकपिप्साभोगेणोपमात्मा बलोक इति विद्याप्राधान्यदर्शयति । उपमर्दश्च । वत्र न्वस्य सर्वमानो वा भूतनके
 न कं पश्चेदिति आत्मस्वरूपस्य विषयोऽपि जसमस्तमां सारिकहेतोपमर्दमां नतीत्यर्थः । अतो न कर्मागः
 सुव्याहृह । इत्यर्थः । विद्यायाः स्वातन्त्र्यं । नास्ति हो नांगता कथं च्छेदेतः । सुनिवृत्त्या म्यधर्मेणाप्रमेयमुपल
 यतः सौचाश्रमावेदिके शिष्येन नयो धर्मस्केधाः । ये च मेरुष्ये अज्ञानपदमुपासते । एते मेव प्रब्रानिनो लोकमिच्छन्तः
 प्रव्रजन्तीति । पराशरमर्षं जैमिनिरचोदनाचापवदितिह । त्रयोधर्मस्केधा इति स्मृतिप्रसिद्धानां त्रिमाणां सामोपा
 सनविधिप्रकरणे तावमाने ततो यदुप्यस्वतंत्रस्य प्रणवोपासनस्य स्तुत्यर्थं परामर्षमनुवादं जैमिनिराचार्यमेव
 नतेषां विधानं कस्मादवोदनाचविधापकदाशङ्काभावात् । आचारापवदति वीररहा वा एष देवानां यामिमुह
 तयते । आचार्यपात्रवं धनमादु सप्रजातं तु मायवैसीरति । अनुधेवं वादरायणः साम्यं श्रुतेः । अनुष्ठेयमा
 श्रमांतरं वादरायण आचार्यो मन्यते स्म गार्हपत्येन नुत्यश्रवणादाश्रमांतरस्य त्रयोधर्मस्केधादुत्पन्नवादाचं स्म
 तीनां श्रुतिमूलत्वमिदं । विधिर्वाधारणवत् । अथ वनपरामर्षमात्रमाश्रमांतराणां किं । तद्विधिः कस्मात्पुनः श्र
 वणे चैकवाक्यतां भित्तिविधिरूपगम्यते अन्यतः । श्रीदयसंज्ञात्वात् धारणवत् । यथादिष्टं गताप्रहोत्रं श्रपते
 अधस्तात्समिधं धारयानुब्रवेदुपरिहृदे वेभ्यो धारयतीति भिन्ना स्वरूपपरिधारणमपूर्वलोद्धीयते । तदुक्तं
 शेषलक्षणे । विधिस्तु धारणे अपूर्वत्वाधितानि बीताधिकरणप्रदेशे अनुवादो विधिर्वास्तु सर्वथा सत्याश्रमा

ਮਾ. ਜ.

विश्रुत्यज्ञानानि नैकाश्चम्यतेत्यभिप्रायः। न पुनर्वाक्येन दैवैकांतेन विवक्षित इति केचिदत्राहुः। ब्रह्मसंस्थं
तिष्ठति प्राज्ञको निदिश्यते। पारशेष्टं तप एवेत्यत्र वैश्वानसो गृह्यते तस्य तपः प्राधान्यात् न भिक्षुरनपदिशेद्यो
पपत्तः सर्व एते पुण्यलोके भवतीति च विदो धान्। पुण्यलोकाश्चा मृतभाजश्चति न हि भवति देवदत्त ब्रह्मदत्तो मे द
प्रज्ञो तयो रयश्च तयो महाप्राज्ञ इति। अत्र न्येति भुवन्ते नायं कूटस्थो ब्रह्मसंस्थ इति योगिको पब्रह्मणि संस्था
यस्तेति जातिशब्दे गुणशब्दे योगिको वा संनिहतं विशेषनाति वर्तते। यथा गामान पपथिका पवत न न ह्येति
स्थितश्चाग्नेयाधिकरणे अयं न्याय आग्नेयग्राधुमुपनिषत् इति अत्र यतिपरि प्राज्ञकः तपः शब्देन संनिधापि
तत्तत्तस्येह ग्रहणं नो धेनुतस्य मतं न अशा। सुतरो भिक्षुः तपः प्रधानो अष्टम्यास शोचातिरेकादिगपमात्वा।
भवति च सामान्येनोपपत्त्यपदेशोपयो द्विज्जामिति संद जस्यापि ब्रह्मसंस्थता च ब्रह्मतिष्ठोच्यते सा च सर्वा अमा
णामविशिष्टा। न चोद्गारालंबनं ब्रह्मानुर्वितनमितरेषामश्वमिति कां कार्यं कर्तुं न उतेषां कर्मधानत्वादश्वमि
ह्येच्यते किमिदं प्राधान्यं न तावत्कर्मात्मानं लभतामिति तदनुष्ठयते किंतु पुनर्वाच्यतया तयोक्तं कर्माप्यविजैमि
निः फलार्थत्वादिति पुनर्वच्यार्थः स्वर्गापवर्गा रायोपवर्गा र्था तदायं कर्म न दर्शयेत् नैव ब्रह्मार्पणान्यायेन क्रिय
माणं भवति। अतएव ज्ञानकर्मणेदेक प्रयोजनत्वादविरोधः। तथा याहस्य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य
कर्मक्षेपित इति स्वतः क्षणिकमिति अक्षयफलत्वादक्षयमुच्यते। पादकर्म संबंधमात्रेणामृतत्वं नास्तीत्युच्यते
ते परिप्राज्ञकस्यापि न स्यात् तस्यापि शोचा च मनस्वानभिष्टादणादिकर्मकापि कं वाचिकं मानसं तद्वा

परिहायं ध्रुवमाणादीरस्येति न कस्य भवं मुक्तिः स्यात् । तस्मात् सर्वेषां पथायोगं ब्रह्मानुष्ठानात् सार्वभौमिच्छतो
च्यते । न चापाराजरोपरमो यथा स्वध्यायनिष्ठः तपोनिष्ठ इति । यत्कृतं विरोधादिति तदुक्तं अवस्थान्तरोपेक्षया
अविरोधात् । केवलकर्मिणः पुण्यलोकास्त एव ब्रह्मसंस्तुता अस्तु तत्त्वभागिन इति दृष्टान्तेष्वविरोध एव कथं । यदि
तावन्महाप्रज्ञातान्यतरस्य विधीयते तत्र वचनव्याक्तिर्मंदप्रज्ञोता कुसौता कुतौतयोरन्यतरः शास्त्रे स्तोमहाया
शाः स्यात् । अथवानुवादः पूर्वमंदप्रज्ञावस्तुतामिदानीमन्यतरोमहाप्रज्ञो वर्तत इति कालमेव दावरोधः । अथ
चाशुभकर्मशतनाधिकृतं यमन्यथा प्रत्यवापाद् । सर्वकर्मत्यागस्य च मिथ्यासंकल्पत्वात् । पञ्चतैत्तिथिके वचनं न्या
समेवाख्येरेव ददाति । तत्र न्यास इति । ब्रह्मेति निर्वचनम् । ब्रह्माभिधीयते न कर्मत्यागः तस्य ब्रह्मणः सर्वतपसाप
रत्वयुज्यते तत्प्राप्तत्वात् । स्तुतिमात्रमुपादानमिति चेन्न पूर्वत्वात् । स एष वसानोरसतमः पराध्वोष्टमोपदुःश्रीष्य इत्यव
मादिस्तुतिमात्रमुद्गीथाद्युपादानात् । कर्मांगस्तानां मुद्गीथादानमुपादानकृत्वा तेषां स्तुतिमात्रं क्रियते नोपास
नाशेषत्वमिति पूर्वः पक्षः सिद्धांतस्तुना पूर्वत्वात् पूर्वपदानिवृत्तिः अप्राप्तत्वाद्धिधरेवः वनप्रदेशादतरविहितस्या
द्रीस्य प्रदेशांतरे स्तुतिरुपयुज्यते । विधायकस्य पदसमूहस्यानंतरं परस्तात्परस्ताद्वा समाप्नोताऽर्थवादस्तेनैक
वाक्यतामेति । यथावायुर्वैष्णविस्तेति तदुक्तं विधिना तैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेनातिधीनां स्मृतिः भावशब्दाच्च
इतश्चोद्गीथमुपासीतसामोपासीतेति विधिश्चात् । पारिप्लवार्थमिति चेन्न विशेषितत्वात् । तथाचैकवाक्यो
पचात् । यथाचमोरोदादिति एवमादीनां विधिनेकवाक्यत्वात् । अर्थवादः अतथा दृष्टव्य इत्यादि विध्येकवाक्य

भा. न.

संबंधान्नप्रशंसार्थमाख्यानं एवं तत्संनिधौ तत्रैव समाप्ता तस्यैव दूतानि । अत एव सन्धि-धनाद्यनेपेक्षा । विधि-
स्तुतिविचाराधिकाराविप्रामोक्षायां नंतरमधिकरणद्वयचिंतन इतीत्यवाहिते संबधाय स्मादूर्ध्वरेतसप्रमाश्रु-
तिपरिहर्ताः सति एवाग्राधनो धनपेक्षाविद्याभविष्यतीति । अन्वधा एकाश्रम्यपक्षे गृहरेषे ये वत कर्मसा-
वक्षे वत कर्मसापेक्षे च म्यात् । यद्येवं के वलात्ताहि विद्याउरुषार्थसाधयेत् । न कर्मात्ताहा । सर्वापेक्षा च यत्तादृश-
तेरश्रुतवत् । सर्वेष्टाश्रमकर्ममुपेक्षाः सा सर्वापेक्षकुतः । तेनैव शानुवचनेन ब्राह्मणा विवादाति । यज्ञेन दा-
नेन तपसा नाराकेन इति श्रुतेर्ज्ञानं प्रत्यवर्गसिद्धौ यज्ञादयस्तृतीयया विभक्त्या गत्वेन यथाजादिवा इधायते-
अपूर्वत्वाच्च विधिरयंदध्याजुहातीति सन्धायायाश्च श्रुत्याः प्रकृत्यर्थप्रसुपसर्जनं वा द्वेदने प्रधानमन्य-
स्मिन्नतमत्वादिति वृत्तमत्वे च ज्ञानस्यापवर्गस्याक्षमत्वादपवर्गक्षमचपरिपूर्य निरवशेषा विद्यानिवते-
केऽदिकवत् । न च ज्ञानस्वरूपा सत्तौ कर्म व्याप्तिपक्षे अवगमननादितः । दुर्ज्ञानेकारकं तस्माद्यथेव शमा-
दयो यावज्जीवमवर्तते विदुषामपवर्गप्राप्तिपक्षे च मर्माणातिनांतवाले परत्यागः । यत्पुनः कैश्चिद्व्य-
ने । उन्नेषणायाश्च विन्नेषणायाश्च लोकेषणायाश्च युध्याया यक्षिणा चरंतीति । सर्वकर्मसमावादीनां मु-
क्तिरिति । तदसद । उवादि लंगाहं स्याद्युष्माया श्रमात्तरं प्रतिपद्यत इति । स्मृतिप्राप्ते मेवाहं ध्येते । स्मृत्यु-
प्यन्वेत शक्ये क्षपणादिभिर्ज्ञेयवर्णमपि श्रौतं प्रसज्यते । स्मृतौ च माननादौ विहाय पक्षोपवीतादि-
नियमापुनामाश्रमः स्वरूपतो धर्मे तच्च निश्चित इति नातिप्रसंग्यद्वयव्यतिरेकनाथन राणा मंत्रः प्रक-

प्रमावाद्यो व प्रसादाच्च ब्रह्महृत्वेताश्च तरोऽयविद्वान् अस्या श्रमस्य परमं पवित्रं प्रोवा वसम्यग्विसेधं मुह-
निति । त्यक्त सर्वकर्मणां के वलादेव ज्ञानादपवर्गदर्शयतीति । तच्च शास्त्रतामं वायीपरिज्ञानात् । यदि तौ श्र-
माननति कस्यमेवर्तते । न स्या श्रम्याना श्रम्या एव प्रसज्यते यो भो यत्त्वप्रापश्चितभाकत्वादयोमव-
ज्ञानातदाप्रोवाचेति विरुद्धं तस्मादतिसुपूजितार्थवितानरुक्तकारवचनात्सजिताश्रम्याश्च मुखा-
ध्यायसम्यं नानिर्दिश्यंते तेभ्यः प्रोवाचेति मनार्थः । तथा च वेदतिपरं मंगुलं पुरा कल्पप्रप्रवादितं ।
नाप्रशान्ता दानं न नापुत्रशिष्यायं वा पुनः पुत्रशिष्यव्यतिरिक्तेभ्यो न दातव्यमिति यमयन एतमेवा-
र्थं दर्शयति जावालप्रतिरुद्धा दीयते । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहाभवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भू-
त्वा प्रव्रजेत् । यदि चेत्तरथा ब्रह्मचर्या देवप्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरेव वनी वा स्नातकी वा-
स्नातकी वाऽस्नानादिको वा नासावप्रमाणीक्यते स्मृतिमाव्य करैक द्युहृतत्वात् । त्रिदाराऽपेक्ष-
युपपन्नत्वात् । अत्रापि कर्मसागो नास्ति नहि मवाजिनशब्दस्यागार्थो अथातरेत्तत्त्वात् यत्पुनः के-
नायज्ञोपवीतकथं ब्राह्मणाः स्मृदिति पद्यते तत्संदिग्धप्रस्ता चोपावितोपन्यासत्यागयोः प्रमा-
दा कथमकस्मादेव माशंका वचनश्रान्ते ब्राह्मणं च नर्थकं क्षत्रियादिकथमप्योपवीती-
त्यतः । अतो दुर्विदग्धेन के नापीदं वाक्यं प्रक्षिप्यमित्याह महे । तस्मात्तु स्मृतौ कृत्वा कर्म

वरा

तत्साधनस्यागारो कर्तव्येति ममोहमूले यमस्मृतिर्यथा प्रधानं जगत्कारणमिति ज्ञानमयस्मृतिः। तथा तेषामे
व सारव्यादीनां सर्व कर्मापवादो न स्तानादेव केवलं दृश्यवर्ग इत्यमस्मृतिस्तथा प्रसरतो येन कर्मसागं वर्णीयति तेनैव
यसि द्रुतिन एव तथा चापस्तं वेनोपन्यस्य निरस्तं तदशास्त्रोर्विप्रतिविद्धं बुद्धिचेत् क्षेमप्रापणात् हेवनः रवस्तु
पलभेतेति न चाविरोधात् कर्मसागो अविरोधस्य दर्शितत्वात् अपि च मे दर्शनोपगमात्। कर्मसागाच्च मुक्तिमकृतो मुक्ति
रेव न सिद्धो नाधिष्ठाणशरीरस्योभयोस्त्वभ्यावत्त्वात्। यादृच सर्वं त्यक्तं कथं शौचाचमनामिक्षाटनादिषु प्रवृत्तिः
स्ववचनविक्रमेत्यक्तं कर्म क्रियते चेति कस्य वा हेतोः शौचस्नानं वा शरीरधारणार्थं च भिक्षाटनमनर्थकं
ब्रह्माप्रत्यक्षेण वाच्यं तस्य सागः स्वातंत्र्यात् को हि नाम स्वतंत्रः सर्वकुणपं धेव हेतुश्चाप्यस्योपानि वृत्त
त्वाद निवृत्तौ ब्रह्मसागं नुपपत्तेः। नहि ब्रह्मसागो नापादियोगो योऽज्ञानायापि वा शौचं नो हं जगत्सुखं त्यक्त्वा
शुतेर एव वा कादर्यं ज्ञानमाशान्तसो सारिक समस्त निवृत्तिं भावोपगम्यते यादुपासनानां कृते हेतुत्वात् जप्र
सरो नोपपद्यते तथा च व्यासः श्रीजान्मपुधानि नरोहान्ति यथ पुनः। ज्ञानदग्धे स्तथा हेतुर्नो भासं बंधवपुर्वात्
इदं चावक्तुं केन प्रकारेण विद्यापयोगोपयोगिनी स्य मत्तः भेदज्ञानमविद्यातमि वृत्त्यतिवदसत्। दृशष्ट
विरोधात्। नहि वाक्यकार्यज्ञानोक्तो कस्य चिद्वृत्तत्वेन ज्ञानं निवर्तते। प्रियमाणशरीरस्य शरीरैर्द्वयमनां
सिरूपादिज्ञानमिति ज्ञाननिमित्तसत्तेने निमित्तं नोत्पद्यते यथा मीधनसंयोगे भूमः अरक्षकस
कसामर्थ्या कुरिरं न ते भोगार्थत्वात्। यादृच मेदप्रतिभासो नास्ति। पारमेष्ठराश्च गुणाः सर्वज्ञेता

दयमाहुः भूताः ततो लोकि कं वेदिकता कर्मपुण्यनिवर्तते। तं चाहुं जजरनीयं न तु ज्ञाने। भासावे लोकि कं कर्म वेदिक
नतथास्तुते। विद्यापनीतं वाच्यं कुतो धुना भ्यां तिसस्तवः। तस्माद्वा यदि दं मम शरीरमिति कर्मनिबंधना वृत्तिरनुवर्तते
नाबदाश्रमकर्मनुवृत्तिरशक्या निवारयितुं शास्त्रे तारणेन तिष्ठते। कथं पुनरज्ञातः कर्तृत्वं शुद्धचेतनस्य स्वभावत्वात्
यथा तदलोकि कं कर्म निचोपाधिकमिदं कर्तृत्वं यादुपाधनुवर्तते। यथेधनसंयोगवद्दे धर्मकवृत्तं आस्था
कर्माविनाशाद् कर्तृभोक्ते धावकरीरणाभाविर्न विशेषस्त्वयिदं दृष्टुं नोपाधिकं न त्वं मय विधानि तरत्तं
वाभाविकमिति। यदि च जीवंते वृत्तको भवान्। सर्वज्ञत्वात् सर्ववितापवेदनमायि प्राप्नोति न तु सर्वं ~~ज्ञानं~~ ~~वैश्वदेव~~
आत्मो ज्ञात्येति विग्रहो मेधे त्वस्य सर्वस्वमि वृत्तत्वात्। चेत्तन्ममात्रमवाशिष्यते। तत्रानिः सं बोधो धोपुपेयः सुख
वृत्तादिनादा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति अतो जावदवस्थायां न मोक्षोक्तुपायस्तत् ज्ञानं कर्म चानुष्ठेयं कथं पुनः
कर्मणोक्तुपायस्य यथेव ज्ञानस्य न वन न ज्ञानमविद्या निवर्तयति स संनैव ज्ञानं निवर्तयतीत्युक्तं अवात्मना
त्वज्ञानं प्रतिबंधकं निवर्तयतीति चेत्तथा कर्मस्य ज्ञाननिमित्तमधर्म धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः महारज
नादरूपाणां च ज्ञानं धूपयिवा क्लिताना पकर्षणं ज्ञानं कर्मसागं चास्त्रमभ्यत्वा दृष्टनभावं स्य केन क्षीरयो यकरो
तीति को जानीयान्नात्तु ल्याश्रुतरेव वेति तथा हि कुर्वन्नेवेति कपावानिति च तत्तच्च यविधत्तेन च तत्तरतिरे
व क्रियेतेशास्ते वक्तुं किं पांनरो यलब्धेः। न च बहुशो हि निर्देश अस्मरति किं यायस्य सोयमा मरा क्रियति
बहुशो हि ज्ञानमुवर्षं स्योक्तत्वात् किं यावा निमित्तमुपसं न्ध्यानुपपत्तेः अथ ददिति यो म्यता निदर्शनं

उक्तप्रमाणद्वयोः शोभनं भाग्यकर्मणि। एवं कर्मसाहिताविद्यापवर्गमायणायाति। शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाविद्वेदके
विधेस्तदंगः तयातेषामभ्यानुष्ठेयत्वात्। यत्तु गलेविशमदमाद्युपेतः स्यात्कर्मसाहिधेः शातोदात्तउपरतस्तिति
६ सुमाहितोऽस्यैवास्मानं पश्येदिति। तेषामभ्यानुष्ठेयत्वादिसमन्तरंगसाधनं कर्मसाहिताविवेकः स
वांता र्थानुमतिश्च प्राणास्येतर्हीनात्। प्राणासंवादे श्रवणेः। नैहगएवं विदिकि ज्ञानार्थं भवतीति प्राणादिवत् प्राण
विद्यांगतया सर्वां वस्तुनां विधीयते। किं चानुष्ठेयं कर्मैतत्तत्संशयः विधिसंभवेस्तुतिमां गमनार्थं मिति प्राण
चने। सुतिरिपं वर्तमानापदेशात्। न स पापभोक्तृकं दृष्टेतीति वदन्। न चाश्रुतविधिकल्पेनोपनिषत्तमसि। सर्वशरीरव
त्तवः प्राणस्य सर्वमनमिति नुविधीयते। नवाभ्यादिमर्यादमनं मानुष्येण शरीरेण उपभोक्तुं शक्यमस्तुतिमा
नं नदिदमाहसर्वां नानुमतिश्च प्राणास्ये प्रनुमतिरनुमानं काश्चापामापादिश दर्शनात्। अथ ये सजिभक्त्या
दर्शनाच्च काश्चिद्विधिरभ्यादुष्टमप्युक्तं कृतवापि। अवाधाय। इह श्वाहास्त्रोक्तस्य उद्दिष्टव्याधाय
आपस्तेन। पूतिवित्तयमायनो योनमतिथितस्ततः। लिख्यते न स पापनये मयत्र मिवा ममेति। शब्दोक्त
मकारे अकामकारे यथेष्टा चरणानि वृत्तौ कथं हितायां शब्दोत्पत्तेरुक्तप्रवाधात्। तस्माद्वास्तव्येण रात्रि
वेदिति। विदितत्वाच्च श्रमकर्मोपलब्धात् दिशुनेदिति विद्यांगकमेतुं कं येषु नरपवर्गाधिना नमः इति अश्रमास्ते
यानर्हि स्वाश्रमकमे नमोतीत्यां कायामाहनेषामप्यश्रमस्याश्रमकर्मस्यात्। विहितत्वात्पुनर्दधार्थेतेषु
कुर्यः प्रसवापपरिहारापसर्व एते पुरायलोका भवतीति केचित्। स्मिन्स्वे गह स्त्रास्य ब्रह्मविद्याभ्यासेन का

हिमौ न योगचक्रं कुरुष्वेभ्यो भवतीति। एहिकमप्रस्तुतं प्रतिबंधेन दर्शनात्। पाणिन्यं च वाच्यं च निर्विधानि श्रयेत न ध्यायोग
मभ्यस्यतो विद्याफले किमेहिकमाहोस्वित्। आश्रमिकमिति संख्ये स्यादोहिकं कस्माद्दृष्टा यत्वात् विद्यायाः नहि कश्चि
सर्वत्रमेविद्यानायतामिति। कामयमानो विद्यामभ्यस्येत अतोस्मिन् जन्तुनि विद्यामायतनेन भवेत्तत्कलेन भवितव्यमि
ति प्राप्तेर्भूमेः। स्यादोहिकं विद्याफलं प्रस्तुतं प्रतिबंधेन तस्मिन् प्रवृत्तं फलकर्मो देशकालादिनिमित्तापेक्षया तत्तत्प्रतिबंधा
भावोदायतिवधनिस्फलमसवायलध्यावसतादिप्रवृत्तेन तदा विद्यामशङ्कता र्हातु न वेगात्कुरादीप्रवृत्तिनस्वका
व्यं कर्तुं शक्नोति। अतिजन्मानरेतत्फलं कृतस्तदेशात्। श्रवणयापि बहुभिर्नो न लभ्यः श्रवणं नो विबहवोपनविद्युः कश्चि
द्वीरः श्रमगोस्मानमेष्टादिति स्मृतिरपि अप्राप्ययोगसिद्धिश्च कांगतिं कृच्छ्रगच्छति। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयाति
७ कल्कं पकृष्वेपदीयमानानरिवत् रंगादिभिः संसारसागरं विद्याकथं विदितान्तरयतीति। एवं मुक्तिफलानि
यमस्तदवरकां वस्तुदय्यावधनेः। एवमित्युक्तः परामर्शः साधनभूतविद्याकर्मोक्तं वापकवीपेक्षया मुक्तिफ
लं न स्यान्नयमो मुचेहचेति न स्वल्पतः कस्मान्नदवच्छादयतेः परमात्मावच्छादिसुतिरवधारितामात्रेक
कृपाब्रह्मविदाभोतिपरं ब्रह्मेव सत्ब्रह्माप्येति। आनंदब्रह्मणो विद्वानभयं वैजनकं प्राप्नोतीति। यदासं नोपा
सनात्तान्तरविद्यानारवृफलं कर्मोदाहरोः कथं वर्तत इति वक्ष्यामः। द्विरभ्यासो ध्यायसमाप्तिद्योत
नार्थः। इति शरीरकर्मो मांसाभ्यासो भगवद्वास्तव्यमिति तृतीयो ध्यायः समाप्तः॥ ॥ ॥
आहृतिरसकदपदेशात्। तृतीयो ध्यायः पराविद्यास्वरूपविशेषविचारो वृत्तः अथेदानां तास्वेव फलम

भाष्य.

विना वर्तयते। आत्मा नरे दृष्टः अत आत्मनो निर्दिष्टादित्ये। इति सो ज्ञेयः सविज्ञासित इति गुणं
 त्यते। कृतमकृतमवयवः कर्तव्ये असकृदिति स कृत अवयवमनन ध्यानं च कर्तव्यं आहृतिप्रमाणभावादिनिपात उच्य
 ते यथाहृतिः कर्तव्या कस्मादसकृदुपदेशात् अत आत्मनो निर्दिष्टादित्ये अवयवमननयोवसकृद्विषयमात्रो वज्ञानं संशय
 विषयेयनिवर्तकनामविषयं यस्य ज्ञानमुसधने दृष्टार्थता दवहंसादि वतः यथावमीमांसादिप्राक्तेषु बहुशः
 अः वणात् मननादर्थज्ञानप्रकर्षाज्ञायते ननु त्र आचक्षणाविवेकं वादित्ये सिद्धाहृतिरूपान्न शब्दादतनं हि
 निवच ॥ नोयवेदे प्रयुज्यते विदितसमाचार्यः। कथं न स वेद सत्त्वात् प्रेष आत्मे सेवोपासीत। पस्मदे स वेदे सो दे
 वनामुपास्म इति मनो ज्ञेयमुपासीत कति च तयति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन। य एव वेदेति लोके पिगुरु मुपा
 सीत ज्ञानमुपासीत इति यो घृस ह दनुवर्त्तितेति सा एव मुच्यते न हि शब्द शक्तिः पर्यन्तु योक्तुं शक्नते। यथा य।
 कि धो न्वतरार्थपर्यवसायात् शब्दातिवर्त्तु कर्तुं चेति परिसमाप्यते नो वति च वेदपिशब्दार्थमुत्पत्तिः त्रिदशदिशा
 व्याप्तिवर्त्तित २२२ः सो ज्ञेय माया न वस्ये व्याप्य प्रयुक्तोऽत्राहास्युपपन्नतेः स्मृतिः श्रवणमुक्ति आत्मसह
 दनु स्मिताः न्यातत्वे पार्थमुत्पत्तिपुरः स्मृत्यात्मस्वरूप विषयज्ञानं कस्यचिद्दः सहदेव ब्रह्मात्मन्यनुवर्त्तितुं
 न शक्त्यात् चित्तसंस्कारपाट ना ना वा तत्तया हिता नो प्येते न च मसि सन्व मस्मिन्नेत केतो दस्युपदिष्टु तत्तदप्र
 तिपत्ति कारणं निगल्य न वल्लव उपदिश्यते। या च दविद्यानुवर्त्तते ताव न्वर्त्तयत नुवर्त्तते तन्निव सौ ब्रह्मा
 ज्ञतसावि नाम कर्तव्यं स्यादित्युप कर्मः पस्मदेय श्रवण मनना मयासा न्वादि ज्ञानमुत्पद्यत इति वार्त्तते तत्तत्वेत केतो
 र विषयवर्त्तुः श्रवणं मत्तदे प्यज्ञानं संशयादि निवृत्तिर्नासीत् किन्तु खलु मनुष्याणां रागादिदोषका लुपितचेतसां

कथमयमुपचरते ततः। प्रायश्चित्तं न पन्था मियेन पुद्गे स्त आत्म हेतितदयो गात्पुनस्मरणा योगात् उपकुर्वाण
 स्वप्रायश्चित्तं अपिशब्दः संस्मरणं ब्रह्मचारिणा विशिषात्तु कर्तं प्रमाणरूपेण शास्त्रे स्मृतात् निमित्तत्वात्
 स्मृतिरपि स न्यस्पदुर्गतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिर्भजेनुयः सवेत्कस्मिन्मानः परामायात्प्रत्यननरमिति वा हिस्ते
 भवथास्मृतेराचाराश्च। प्रत्यवनं महापातकं वा उभयथा वा बहिः कार्यो सो विष्टैः स्मृतेराहू दोनेष्ट कंधर्ममिति
 शिष्टाचाराश्च न शिष्टास्तेः सह जो जनादि समाचरंति। स्वामिनः फलश्रुतेरित्यानेयः। अद्वा मिता मुपासना
 निस्वामिनो यजमानस्य कर्तव्या नि किं वा मलिजो गात्रेति। किं युक्तं स्नानः फलश्रुतेः वर्धते होस्मे वर्धयति च यत्तुं
 विद्वांश्चैदोपचरितसामोपास्त इत्यादिप्राचार्यो मन्तेस्म आर्चजमित्यो दुर्गोमिः तस्मो ह्यपि क्रियते आर्चनं
 मलिजा कर्तव्यमुपासनमित्यो दुर्गोमिः निर्मयनेस्म। यतस्तस्मै साहः प्रधान कर्मणे कर्मकरोपपत्तिरुच्यते ननु य
 द्वा सोमस्य दक्षिणो मस्येति प्रधानमाशार्थी श्रूयते सत्यमं दैः वक्रि यमाणे रगा नुरक्तं प्रधानमेव कर्तुं मशक्य
 मित्ययो र्गार्थाविति प्रसंगलक्षणे स्थापितमंग प्रधानयोरेको ह्ययोगस्तस्मि ध्यर्थं च कलिजो क्रियते
 तस्मादंशी कुर्वना तदाश्रितं ज्ञानं कर्तव्यमंदानिर्दु र्येपसोपमुपासनायथः तत्तत्कृतं कर्त्तारमाश्रितानां
 नला मते स्वयमप्रयोजकत्वात् गोदाहनादिवत् उद्गाता वप्रहृति सर्वकरोति फलपुनर्थजमानस्यैव तद
 र्थत्वात् पावे काजना शिष्यमलिज आशाससेते सा सावित्री यजमानस्येति श्रुतेः आपायिता हवे कामा
 नां किं ते काममाया नीति सह नैमिषायाया उद्गाता बभूवः सहोस्मे कामाना शायादलुद्गानं कर्त्तव्यं

शारीरभाष्यहरी:

सुतवादर्शयति. सहकार्यं तद्विधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विधादिवत्. तस्माद्बालाः पाणिउल्लिखित्वात्मे
 तद्विधासिद्धात्. च पांडित्यं च निर्विद्यमुनिरेमो न च निर्विद्याय बालाणां तद्वद्वहाराणां केचन पते. तत्रेदं
 एते मोनं विधीयते उक्तं. इति किं तावत्प्रायमन्तु तद्वतो मोनं च ज्ञानं तच्च पांडित्येन गतमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः
 सहकार्यं तद्विधीयत इति विधिः. तृतीयं मोनं पाणि. यथा व्यापेक्षपातद्वतो विधा वतो च पांडित्यग्रहणादेव
 सिद्धमोनं नेत्युच्यते. ज्ञानप्रकर्षपक्षेण मोनस्यापर्वत्वात्. विधिरूपपद्धते. ज्ञानप्रकर्षवाची मुनिशब्दः. न
 नीनामप्यहं व्यास इति दर्शनात्. अतोऽयमर्थो ज्ञानातिशयमासादये. ध्यागाध्यासं कुर्वात्. ज्ञानपदविशका
 पेत्यर्थः. विधादिवद्यथा गृह्यादिअविदुषा विधीयते फ. तातिशयार्थिनः. तथा यं विदुषा व्युत्थायिनोपव
 र्गार्थिनः. संन्यासिनो नोष्टिकस्य विधीयते. ॥ कृत्स्ननावान्न गृहीणोपसंहारः. ॥ गार्हपत्याद्यात्यानं यद्यस्ति क
 थं ऊदोग्ये गृहस्थोपसंहारः. ॥ कुटुम्बरवेदोऽस्वाध्यायमधीयानं न वज्रावर्तनं इति. तत्रोच्यते. नृशब्दो
 विशेषार्थः. कृत्स्नकर्मज्ञानोपसंहारात् गृहीणोपसंहार इति कृत्स्नं त्रौतस्मात्तत्र कर्मप्रलवर्प्यमत्र कालुनियमात्
 ज्ञानं वा. ॥ कृत्स्नमाधधनो नोहि साध्यकृत्स्नगतमित्यभिप्रायः. मोनवदिनरेवामप्युपदेशात्. कृत्स्नपदेशद्वय
 च न तावद्विषयायोगं प्रतिपत्तव्यानीति. अनाविष्टुः र्वनन्वयान्. ॥ वात्येन निष्ठासेदित्यत्र चिंतयते. किं कालवर्त
 वात्यं अथा चेदियतया भावशुद्धिर्वा. यमिति तिष्ठन्. आदेवा. यस्मिन्मिति पूर्वः पक्षः. तदुच्यते. अनावि
 निष्कर्वन्तर्गतं चेतो वृत्तिं लोकस्याप्रख्यायज्यराउदपादिरहितो भवेत्. ॥ कस्मादन्वयान्नो नेतुशुद्धावो

प्यानिकर्माधिकर्तव्यानीतिप्रतिपाद्यातइतिवदन्तिन्युक्तमितिचत्वं॥सहकारत्वेनचयद्येवमाश्रमधर्मतया
 कर्तव्यानिनुवार्थयनर्हिविद्यापयोगिस्त्वेनेत्युच्यतेविद्यासहारिन्नेनचतइतिकृतेनकर्तव्यानिहसहकारित्वंच
 विवदिषतीत्यंतव्याप्त्यातंपुरुषार्थानिचविद्यार्थानिचकर्मोक्तिकथावतियोगभेदादेकस्यत्वमयत्वेसंगद
 यत्कमितिन्यात्॥यथादध्याजुहोतीतिक्तत्वर्थोविनियोगोदधोद्वयकामस्यजुहुयादितिपुरुषार्थसद्वत्॥सर्व
 ध्यापितत्वेमयत्वंगात्र॥सर्वध्याप्युक्तार्थतयाविद्यार्थतयावाक्रियमाणयादयः॥तएवकथंमयत्वंगात्र
 यत्नेनदतिनेतिकर्मकादुर्बिहतमेवकर्मरूपं॥मुपादायतानसहकारित्वेनउपादीपमानित्वात्॥तदेवकर्मप्रत्ये
 दभित्तायते॥स्मृतिंकरेश्चसिद्धबुपादपाणिहोत्रंशौचमासादीनांपुरुषधर्मतयाविपोगात्॥तएवेत्यवधा
 रणंशाम्यः॥कर्मांतरबुद्धिर्नैवतयाति॥यथाकुण्डयापिताभयनेभासमायिहोत्रंजुहोतीतिहोमोन्नरंतद्वादिनमवर्ति
 ततश्चतुर्मासिदुःविद्यार्थमपिअक्रियमाणकर्मनित्याद्यमपिभवति॥कर्मांतरथेतादृशेति॥स्यादितिकर्तव्यतावाग्या
 चेष्टव्यमिति॥अनभिवंचदरापातिरागादिभिरवाध्यातमेवध्यामानतन्भ्यातः॥यं ब्रह्मवर्धंवाजुविदतीति॥
 ब्रह्मचर्यपज्ञादिसहितमाल्लतान्ननभ्यतीत्यर्थः॥अतरालेष्वनुतद्वृष्टेः॥विनष्टद्वाराभकृतदारावाश्रमक
 र्मांतरालेवर्तनेषाविद्याधिकारोस्तिनेति॥विद्यार्थेनैतन्तावदाश्रमिणामधिकारइतितथाप्राप्तेविधा
 यते॥जुशब्देऽवधावपानिदृष्ट्यर्थोन्नरालवर्तनामपिभवत्यधिकारेणामपि॥धर्मविशेषेरहितासस
 वचनजपोपवासदेवताराधनादिभिरतथ्यहोवधायाः॥सम्भवात्॥स्मृतिश्च॥अनेकजनमस्तंतिद्वि

भाष्य. ८८८. ति. नात्रैव जन्मनि कृतं कर्मोपकरोतीति अभिप्रायः। अन्तरहितरत्नं चेदो लिंगा च। अत्रोत्तरात्तु वार्त्तादिनरुसां
 यमवर्त्तितं। त्यागिष्ठं तु शास्त्रो विशेषार्थः स्वात्मकर्मोपयोगाद्द्विधायाः साकल्यमुपपद्यते लिंगं च तेनेति ब्रह्मविन
 ७७७ कृते जन्मसंज्ञातिदेवयोनौ यथागभवमाश्रमिदर्शयति कथं गम्यते चेवेमे रण्य इति पञ्च विधाया मरण्य
 शसिनापरिवाजकादीनां निदेशाच्चत्वारं अश्रमातिनिषमादनाश्रमातिनिषेते इति निंदा च चनादा अश्रमांतरपतिपयसं
 नवेके न विनिमित्तेनापवर्गीयमप्युपगम्यते तथा चाहयाज्ञवल्क्यः। नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्विदुः। अतो
 यदात्मनो यथ्यं परस्य न तदा चरेत् इति होसे च। विद्यावृत्तविनीतस्यानिष्ट हीते दिश्य च। आर्जुनैव वर्तमानस्य आश्रमे
 १६ प्रयोजनं तदुत्स्यतु नानादो जैमिनि रवि नियमात्। रूपाभावेभ्यस्तत्तु द्वैरेतत्त आश्रमादुक्तं ततः प्रमृति कस्ति
 नेति चाप्यते ततः प्रमुतो नाश्रमा विधुरादिवति सुमानोपिन दुष्प्रतिनियमहेतुत्वावादिनिप्राप्त्यते तदुत्स्य प्र
 निपेनो द्वैरेहोभास्यत कथां विदप्यत द्वावोततः प्रमुतिः स्यात् कुतो नियमात् अत्यन्तमात्मानं माचार्यकुले वसाद पां
 नितः तथा चारण्यमिवात्तेन पुनरेयादा चोपेणाम्यनुज्ञातश्चतुर्णां मेकमाश्रमभाविनो ह्यात् शरीरस्य सो नुनिष्ठ
 यथाविधीति यथा च ब्रह्मचर्यं समाप्यन्त हीनवेदस्याप्येव च नानि न तथातदुपस्या वरोहस्य वचनानि दृश्यते
 शिष्टा चाराभ्याश्च जैमिनि रवी ॥ १॥ विशर्द्धने जैमिनि वादरायण्युप्येयस्य प्रतिपत्तिरिति दर्शयति ॥ न च
 नराधिकारिकमपि यत नानुमानात्तदयोगात् ब्रह्मचार्यवकाशो नै संनंगदभ्यस्यते नैति वदाधिकारिकारि
 कमाधिकारि लक्षणेषु ध्यायेन कृतिनं वा यश्चित्तं अवकीर्णपराश्वत यदा धानस्याप्राप्त कालादिति त
 दविनेष्टिकस्य न भवति कुतः यत न स्मरणात् अनुमीयमान मुतिमलत्वादुमावं स्मृतिः। आकूटो नैति

यस्य कर्मविधानिवर्त्तः सतकृत्यतेति तत्र भवत एवामः ॥ केयम विद्या निवर्त्तिरजिप्रेतेति यावत् सकलनेरज्ञाननि
 वृत्तिरिच्छाया मार च्छेदसाधयति। अवश्यं तासां नचित्यं तर्च्य मेव हि शरीरं ध्रियते। श्रुतिश्च न ह वैषशरीरस्य सतः
 त्रिपापिययो रपहतिर स्तीतिः ननु सैत्र धर्मत्वात्सुखदुःखयोरहेत्सु रवी दुःखीत्यजिमानो मिथ्या प्रत्ययः को यस्त्वनुच
 वाप जापः किं परधर्मस्य संवेदनं नोपपद्यते यथा नीलं पीतं ति द्वयगुणः संवेते अतो दुःखानुचवोत्रेय मिथ्या कार
 ए रोपबोधकप्रत्यया जायात्। अथ पारमेश्वरमु नां एगस्य संकल्पादीनामजि व्यक्तिः सा पितरपते येनार्हपुनो
 स्मीति प्रतिपद्यतेः परेनुमाने तजानी या तसाचा द्याप्रति प्रकृष मेकावाऽनेकावेति यद्यने काततो र्थस्तत्वं प्राप्नोति
 तन्वातन्वासां अजिर्वतनी चेति सा होयेत्। एकत्वे च युगपत् सर्वमुक्ति प्रसंगः कस्य चेयमविद्यानेश्च रस्य विशेषात्।
 नजीवा नोतेषामवस्तु च प्रतिज्ञानात् यस्य च्यते कस्या विद्येति पृष्टेतस्य ते स्य स्वयं छसीति तत्तत्तत्तु सत्तरेय च
 सौ ब्रह्मादहं जीवः परमात्मनो श श्रित रा तुलीया स जमेव ते तस्मादनाले प्रदेहा हि विपरी तप्रतिपत्ति ब्रह्मस्वरू
 पाप्रतिपत्तिश्चाविद्यासासम्यक्ज्ञानो ल्यसौ निवर्त्तते तच्च सम्यग्ज्ञानमुत्पन्नमीतियावजीवमस्य मार्गं पार
 ७७७ म पवर्गसंभवंतीति शगस्त्रा पवगम्यते ॥ ज्ञानेय धर्मिष्ठस्यार्थमपुनर्जन्महेतुत्वं तु केवलं शास्त्रं सम धि
 गम्यते वा न्यथा सुष्ठु प्रतिपत्त्यनोदिवरो न ता विद्याशक्ती युक्तस्य पुनः प्रादुर्भवेत् क्षीयंते चास्य कम्पारिणी
 इत्यन्वासो पे स्य अतिरिक्ते सने चोपसर्गं विधीयते विज्ञापप्रज्ञा कृषी तेति ॥ नु विद्यजीवीना मासो सित्ये

वस्मानं भाषय निचा पतं मत्सु सुखां प्रमुच्यत इति आत्मस्वरूपविषये विशेषज्ञाने वा कादुत्य नैसर्गान्न
 त्यावत्तिलक्षणं ह्वासा नैयावज्जीवं कर्तुं अमिष्टि अधिकरणतास्यार्थः । तदेतत्तत्त्वं शोकोचान्नवतः ॥
 उत्तं तत्त्वमनादयेदुर्ग्रहो गच्छते यदितत्रात्मसाधिरिखं वाच्यं गृह्यतां मिमिति ॥ शस्त्रार्थं तन्वतो ज्ञात्वा चरिष्यामो
 वयं सदा ॥ ननो व्यसनिता काचित् विप्रतिप्रतिबोधने ॥ यदप्युच्यते अनियोज्या अलखिदः शास्त्राविषयत्वादुपा
 यना धामा अस्त कर्मणि चानधिकार इति तदपि समवमानं मन्वा महे होयतो ने कष्टं निप्रकृतान स्वाभाविक कर्म
 वासनामलप्रववापक पादाये । हृत्वा नक्तो बोजनशौ वाचमनां दिषु बुद्धिर्द्वारागप्रते पुवर्तसेः ब्रह्मी भूतश्चेत्सर्वत्र
 नियोज्यन्वम विशिष्टं शास्त्रार्थं कदेशानुष्ठानं न चमुक्तं तथा हि त्रियते कर्म किंचित्पुत्र्यते किञ्चिदप्यनेन
 यं शास्त्रा मुक्तं यस्व घन्दपरिकल्पनां शौचा धपिन कर्त्तव्यं जीवन्मुक्त्य निनिना नासम्बन्धात् शरीरस्य नात्म
 नो निरुपमुक्षित इति । यस्तु ब्रह्मात्तत्त्वं दार्थ्यमुत्पत्तिरुपजायते पदार्थज्ञातं च निमित्तं व्याप्यं ज्ञानं स्पेस न तं ते न
 नवितम् । यद्विषय दार्थ्यं च निः श्रवणमननगुरुपासनसामग्रीसंपत्तीसत्याम विलघते कालांतरे प्रिकाते प्र
 त्याशा आरंभकल कलकर्म प्रतिबेन ध्वानोत्पद्यते इति चेन्न कदाचि ज्ञानोत्पत्तिः संज्ञवेदार युक्त कर्म प्रति
 बन्धस्यावसं जा विचा जीवंतप्रकृति फलेन प्रतिबन्धात् । मत्तस्य चेतरेणेति न च वाक्यार्थज्ञानं मतिहेतुः अत्य
 नावात् । कर्मक्षयो हितद्वे तुरविदुषां तदर्शना व्यास जीप्मा दीनां च ब्रह्मविद्या प्रवर्तकानां स्मरणवृत्तिं विदेतदि

विरोधात् सुकृतस्य तु शास्त्रीयत्वात्तन्विरोधः विद्यतेति प्राप्ते विधीयते तस्याप्यशेषविनाशो स्यातां एवमित्यतिदेशो
 यथा पापस्य तथेतरस्य पुण्यस्येति जोगार्थत्वात्तन्विरोधः विशिष्टोऽनैवैष एतेतरतीति श्रुत्वा च तस्मात्तत्त्वाविशेषा
 तन्नैतंसे तुमहोरत्रेतरत इति ॥ अत्र सुकृतदुष्कृते परामर्शसर्वेषां प्राप्ते नोतिवर्त्तत इत्याह तु शब्दोऽवधारणार्थं
 शरीरपार्त्तविदुषो मुक्तिरवश्यं जायतेति विधामुक्ति जीवद्वयस्यायोरगद्वेषमोहेः तद्वैः श्रमवादिभिः विमुक्तिः
 पातोऽन्तरकालमात्पत्ति कीति ॥ अन्तरज्ञकार्प्य एव तु पूर्वतद्वैधेः पूर्वोदधिरणयोः पुण्यपापयोश्चानिच्छितो
 विनाशो वगतः सक्रियविशेषेण रञ्जकार्प्यो रनरञ्जकार्प्योश्च नवत्युतविशेषेण नारञ्जकार्प्यो रेवेति विचा
 र्यते तत्रज्ञानशक्तेरविशेषात्तत्तत्तविशेष इति पूर्वपक्षीमत्यते तत्राचक्ष्महे पूर्वपापपुण्येः नारञ्जफले विनश्यतः
 ननु नः प्रकृतफले व्याप्यामिदं ब्रह्मज्ञानाद्यतनं शरीरमारञ्जक्यगम्यते तद्वधेस्तस्यावदेव चिद्व्यावन्नविमोक्षोऽ
 यसे पश्यति तत्कारालोपश्चानन्दसः कथं पुनर्ज्ञानशक्तेर्मनस्या किंचित्कर्म यतेः किञ्चिन्नेति अस्मा एव श्रुतिः
 शक्तिं व्यवस्थापुर्मति यथा मिरभ्य परलेन दहति ॥ इत्यनंतुदहतिकोऽपप्यं दुयुज्यते ॥ विचित्रा हि शक्त्यो जावा
 नां ये पुन मयिमात्रवादिनः तेषामेवाव्यवस्थानो यपद्यतेः कथं विद्याया मुलन्नायां हृत्वा मायायास्तायतः त
 थाप्रपंचो न कर्मणि न संस्कारावस्तु ज्ञाविष्ये मायावादिनः तत्र किंचित्कर्म स्तीयते किंचिन्नेति विनागोद
 र्वं नो न च कुलालचक्रदृष्टातः संभवतिः तत्र वैगं रज्यस्य संस्कारस्य वस्तु ज्ञतस्य चैरकारययो विद्यते नात्र सं

भाष्य.

स्काः तदाप्रयोवा विधते अविधामान्वा वा कथा वा न्युपगमा द्विचंद्रहातोप्ययुक्तः तत्रतिमिरस्य मि
प्याज्ञानहेतोर्वस्तुतस्तद्विधमानत्वात् यदुक्तं के श्चिद्विधितमपि मिप्याज्ञाने द्विचंद्रज्ञानवत् संस्कारवशात्
कालमनुवर्तते एवेति तदपि प्रत्युक्तं नवत्यतो जेद्यजेदपत्तएवसूत्रं अति श्रद्धतेतद्वधेति शरीरपाता
वधिप्रवणमित्यर्थः अग्निहोत्रादितुतत्काप्यायैवतदर्शनात् न हि पितृहि विज्ञानसामप्यति धर्मा धर्मयोनि
वतिरग्निहोत्रादिनिर्लेकर्मविदुषानकर्तव्यं क्रियमाणमपि तद्यदिज्ञानेन निवर्त्तते किं ह तेन तेनेति प्राप्तेस्य
अप्येविदुषाप्यग्निहोत्रादिकर्तव्यमुक्तमेतत् सहकारित्वेन वेति समुज्जितामामेवज्ञानकर्ममपविधानि
वतिरिदृशपुण्येन ज्यतेनात्यंतरेणेतिरत आह तत्काप्यायैवज्ञानकार्यं मयवर्गः तदर्शनात्पुनरेनेनेसतो
चावजीवसा अमविहितं कर्म कर्तव्यं अतो न्यापि ऐके पामुक्तयोः किं विशेषेण पुनरशेषे विनाशवचनं किं विष
यवादीनिमानवचने एकेषां शास्त्रिणां तस्य पुत्राद्यायमुपयति सुहृदः साधुस्त्यां द्विचंद्रः पापस्त्यां इति तत्रो
तरं अतो अग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणो पापिष्टस्ति साधुस्त्याय न्यायकाम्यं कर्म फलाय क्रियते अस्ति च पापस्त्या
मत्प्रतिषिद्धमात्रं तद्विषयोयमशेषे विनाशायगमः हतः तद्विषयश्चैकेषां शास्त्रिणां विनियोगः उभयो
र्जैमिनिवादायणयोर्मतमिति यदेव विषयेति हि सत्रं केचिदधीयते तदतर्पकमित्युपेक्षाणीयं जोगेन त्वितरे
क्षयवित्ता स पश्यते अरश्च कार्प्ये पुण्यपापे जोगेन क्षयवित्ताजलसम्पद्यते तु शब्दे व धारणयोर्विधयास्मिन्

भाष्य.

येदिति सत्यं तदेवेदमुक्तं नवतिः आश्रयणं तत्राविहिदं अकस्मिन् ये अधिकरणस्थितः त्वकिं
चावजीवमप्य कश्चित्कालमिति संशये किं चिन्काल लोपुर्मेघास्त्रयं स्पृह तत्वा दिति ज्ञेयतः आ
भाषायनादासर एतत्तत्रापि मरणं काले प्रत्यक्षा वर्तमानमिदं स्पृशंति विद्यायां श्रुयते अथ
स्वतु ज्ञेययोः येषु सः सयावत्कृतु रधमस्मां ज्ञोकात्त्रो तिएव ज्ञेयं मुक्तो ज्ञेयमिदं उवतीति क
तुशब्दः संकल्पं विशेषवचनः तदधि नम उत्तर पूर्वद्वयोरशेषे विनाशौ तस्य पदेशात् गत उपासना
विषयः तृतीयशेषो विनाशः येदानीं जल विद्याफल प्रतिचिं तावर्तते त्रेत्याधिगमे तद्विरुद्ध फलं कर्म
हीयतेन वेति नक्षीय इति तावप्राप्तः नहि कर्महीयत इति स्मरणं अत्राभिधीयते तदधिगमे जा
नलाये स मुक्त पूर्वयोरधमोः पापयोरशेषे विनाशौ योस्ति नस्य जन्मानरसंज्ञितस्य अत्रापि ज
ननिना कप्रबोधा दवचते तस्य च विनाशोप्य पदेशात् वयेषी का तुलमजौ प्रोते प्रहयेते वंहास्य स
वै पाप्मानः प्रह यत्त इति तया क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टपरावर इति स्मरणं विद्विष
यं प्रायश्चित्तेन वा नोनेतवा येषां क्षयो वास्य ये त्यागमीनः पुनरप्यस्या संशेषो विदुषां तत्राप्युक्त
रपलाशमपोनक्षिप्यत एव मेवं विदिपापं कर्म नक्षिप्यते इति प्रमा दोलनमपि ज्ञानवतः सम्पद
दर्शनानलसं दग्ध कर्मन सतीत्यभिप्रायः इतरस्याप्येवमशेषः पातेतु नवतुषशमः पापस्य

भाष्य.

सादिमतीकेषुणस्पमजाहमेनपुरुषकल्पनामनुबुधमहेकिमेतुनिदेषिभुतिनिर्गतावाणीमु
हीतामहे। चत्रविकारोपासनेनवर्द्धकितत्रलेवावधार्यतेयत्रप्रकृत्युपासनेनतत्रापितदेवनामर
ज्जगत्तन्मुनेसायः। क्रमतेमनोन्वलेतिवेतिपरोज्जगत्तः परविशेषणन्वेनेवसमप्यतोना
मच। विशेष्यत्वेनचितीविभक्तियोग्यतश्चतोयवाक्यधर्मेवसद्विबिशिष्टनामोपासनेनकर्तव्यमि
ति। यद्विबलाः प्रविजायनेनरहिबिशेषणंन्यथानीलोत्पमानयेति॥ अथनामविकल्पतेतस्यैवो
पास्यत्वेप्रसज्यतेकदापिपनायन्तात्तद्विरजिधैवेयंनयस्त्ववचनादुपपत्तिः स्यात्॥ वाग्वावनामो
भयज्जगत्सीतिसूत्रेचेमवाचकंरक्षाधिकरणपवाचार्थानामितिस्त्रजेचेदमवाचकंरक्षाधिकरण
पवाचार्थानां चतुर्पितैः कल्पितप्रपहताप्यहिरण्यकेशादिगुणानामुपलक्षणार्थेतिदृश्यसत्त्व
लगेविशेषणन्वातदस्यन्वात्रगुणानामुपलक्षणत्वादिरेवद्विरेवयथायत्रायत्रकाकाः देवदेवस्तस्य
गहमिति॥ अस्मद्विरुक्तकीर्त॥ तेकेचोराहरणेषुचिन्ताकिंनलद्विर्मनसिकर्तव्याकिंवा मनोद
द्विर्मितेननेतिनियमकारणः कारणस्यानावात्प्रनियमेनातेजिधीयतेब्रह्मद्विर्मनेस्त्रिकर्तव्या
कस्मादुक्तवति। यथा राजद्विहृत्तरीतिशब्दस्त्वपर्यन्तामापादयति। एवंशब्दसामान्याचोहितिश
ब्दः। अदित्यादिमतयश्चदुः उपपत्तेः। यएवासौतपातितमुद्गीत्यमुपासीतलोकेषुपंचविध

सामोपासीतइत्येवर्द्धकुत्रिः सामेत्यादिचंनियमोनियमहेनवभावान्तमहोत्कर्षाधिकर्षकता
विशेषोस्तीप्रसेविधीयतेअदित्यामतपश्चदुः उद्गीथाहोर्कर्तव्याः कस्मादुपपत्तेः अदित्यादि
यः कस्मादुः द्वारेणक्रतुप्रयोगवचनेनगृह्यतइत्युच्यतेअधिकृताधिकारोगेदहनवतथा लोकाः
साममुसेकव्यतायाः सतस्याः पारार्थ्यावगमात्सामोपासीतेतिचसामोद्वितीयाविदेशात्उपास्यत्वे
आसीनः सम्यक्वात्॥ क्रतुगतायामुपासनायाप्रयोगगतत्वात्तत्रानुहीयतेनामादिमतीकेषुपरविधासु
दहरविधादिषुचित्किमासीनः शयानोवासीनएवेतिनियमहेतवकावादनियमः प्रसस्त्यत्रहासीनइ
तिकुतः सन्नेवाहतिष्ठतशरीरधारेण॥ व्यग्रमनशपावश्चमिदयाजिभ्रमते॥ ध्यानाच्च॥ ध्यानंचेतु
पासनेनतदपिसमाहितेनस्यपपद्येतेध्यायतीववदरतिप्रयोगदर्शनात्॥ अकृतत्वंचापेक्ष्य॥ इतश्च
ध्यायतीवद्विधीत्यत्राचलन्वमपेक्ष्यश्रद्धेध्यायतिप्रयोगः स्मरतिव॥ भुचौरेषोप्रतिष्ठाप्यस्मि
रमासनमात्मनइतिशयाश्रपेस्थिरांमुसुरवासनेस्वस्तिवासनेनोपविष्टनिमीलितनयनोनिद्राति
शयानेपरमात्मविचित्रमावेशापेक्षिति॥ पचैकाग्रतातात्वाविशेषात्तद्विदेशकालेधनियमहे
कालेचैकाग्रतातत्रेपासनेकुपति। विशेषज्जगत्तानावाक्यविषयिकेचिरामनसिः समभुक्तौशक
रावक्रियादुकावर्जितेशब्दजलाशयादिनिर्मनोत्कुलेनचक्षुषीउनेगुहानिर्वाताश्रवेवाप्रयोज

तिलिङ्गाच्च ॥ इतश्चरश्मीस्त्वं पर्यावर्त पादितिरस्मिन्नुद्योनासनं बहुपुत्रतापे विधीयते स्थात्र कसि
 रन्तु तेतन्सामान्यदितरेषु तथा त्वं श्याजीपुला कन्यायेन अमेतिरप्यगंतिग्राहपंतिव्योयमप
 हतपाप्मादिगुणयुक्तः परमेश्वरः सन्निमहमात्मेत्येवमनेदेनप्रतिपत्तयः किंवात्यइतिविषयेर्जविष्म
 रयोर्भिन्नगुणत्वात्नेदेनप्रतिपत्तिरिति प्राप्तावाह आलेति ॥ दुशब्दः परीक्षावत्पर्यः परमेश्वरप्रक्रि
 यायां अमेत्येव गच्छंतिज्ञापयंतिज्ञावालाः त्वं वा अहमस्मिन्मार्गे देवतेह वेत्तमसिदेवतेइतिग्राहयंतिच
 श्रुतपापपतमात्मासर्वतरः एष तमात्मा अंतर्ध्यामी अमृतः तत्त्वमसीति ननु विरुद्धगुणमोरनेराप
 त्तिरयुक्तानायेविरोधोऽनेदस्य नित्यसिद्धत्वाद्दुपाधिस्तत्सुदेदः सोऽनेदनावनपापनीयते अग्निसं
 पर्केणैव कनकगतमलं नमती केन हि सः मनोब्रह्मेत्यसीति त्वमात्ममधिदेवतमाकाशे ब्रह्मेति स
 योनामब्रह्मेत्युपासइत्येवमादिगुमतीकोपासनेदु संशयः किमात्मग्रहोस्तिनेतिब्रह्मेत्यात्मोच्यते अ
 स्तिविकारेषु कारणानुगतिः स्यादात्मग्रहइतिपूर्वः पक्षः नात्मग्रहप्रती केन हि सः प्रतीकमात्मोपा
 सकस्य ब्रह्मविकारत्वादुभयोस्तुल्यत्वाद्युक्तं कारणान्वयोस्तीति सत्येवस्तु तश्चोदनादस्तुविका
 रस्यैवोपासनं यथा वा सो ददात्य नोददातीति चोदनायोनततवः काष्ठातिवा दियुते अत्र कल्पु नास्त
 चयः केचित्प्राप्यसिद्धोत्रियश्रावकाः सिद्धा त्वं ग्राहयतोवदन्ति न नामादिप्रविजायतेन ब्रह्मेव ना